

Udgivet af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
(Aarhus Universitet) december 1990.

Redaktion og layout: Viggo Sørensen
Tekstbehandling: Kirsten Lyshøj
Genoptrykt 1996 i 500 eksemplarer af
Trøjborg-kompleksets reproafdeling.

INDHOLD:

Forord	2
Ove Rasmussen: Beretning fra institut og ordbog	3
Inge Lise Pedersen: Fra klenodie til pisallik	5
Arne Espegaard: En grammatik i støbeskeen	13
Karen Margrethe Pedersen og Viggo Sørensen: Legetøj, syltetøj, troldtøj og andet tøjeri	20
Asgerd Gudiksen: Meget liner som på Sælland	37
Jørn Nielsen og Viggo Sørensen: Dernede fra grænsen	47
Torben Arboe Andersen: Låning – et frisisk låneord i jysk	57
Jysk Ordbogs meddelere	indersiden af omslag

Forord

Som tiden dog går. Nu er det 10 år siden, vi startede Ord & Sag. Som en kanal til offentligheden og til vore meddelere, hvor vi kunne aflægge beretning om arbejdet med Jysk Ordbog. Og hvor vi en gang om året fik lejlighed til i små uhøjtidelige artikler at vise sider af vort arbejde – på tværs af ordbogsspalterne.

Når vi nu ser tilbage over årene, er vi rimeligt godt tilfredse. Fra mange sider har vi fået ros for Ord & Sag – både fra meddelere, der her kan se hvad deres oplysninger betyder for vor virksomhed, og fra kolleger inden for fag som folkemindeforskning, lokalhistorie og etnologi. Vi har endda haft den glæde, at forskere og biblioteker i udlandet har meldt sig som abonnenter på det lille tidsskrift – så langt borte som i Massachusetts, USA. Endelig har dagspressen flittigt omtalt og benyttet stof fra hvert nyt nummer af Ord & Sag. Vi har – ligesom museer og egnsarkiver – kunnet konstatere, at aldrig har interessen for den gamle almuekultur været så levende som nu, hvor denne kultur er ved at være helt borte.

Blandt bidragyderne til vort jubilæumsnummer vil læserne nikke genkendende til Arne Espegaard og Inge Lise Pedersen. Helt bortset fra redaktionens egne folk, kan vi desuden præsentere artikler af Karen Margrethe Pedersen, Asgerd Gudiksen og Jørn Nielsen. De to førstnævnte er fagfæller fra København (redaktør af Ømålsordbogen, henholdsvis konferensstuderende med specialeopgave inden for jysk). Jørn Nielsen har som meddeler til Jysk Ordbog bevæget sig langt ind i dialektologien og bl.a. skabt en fintmærkende lydskrift til gengivelse af sin barndoms sønderjyske dialekt.

Idet vi takker for al den udviste interesse i det forløbne tiår, vil vi nu med Ord & Sag 10 ønske vore læsere glædelig jul – og godt nytår 1991.

Red.

Ove Rasmussen:

Året, der gik

– beretning fra institut og ordbog

Arbejdet med Jysk Ordbog har også i 1990 været instituttets helt centrale opgave. Alt det redigerede under bogstav B er nu elektronisk lagret og kan altså printes ud i en form, som direkte kan publiceres. Vi har imidlertid ikke i øjeblikket økonomiske muligheder for en egentlig udgivelse. Desuden overvejer vi i øjeblikket at gøre ordbogen mere brugervenlig ved anvendelse af flere kort; det har nemlig vist sig, at de områdebetegnelser vi anvender i ordbogen, hvor der gøres rede for den geografiske udbredelse, er kendt af færre og færre; mange har ikke en klar forestilling om områder som Thy, Mors og Himmerland – for slet ikke at tale om Ommersyssel, Hardsyssel og Fjends. Vi tænker derfor på at anbringe et lille udbredelseskort i ordbogsspalten for de ord og måske også de ordbetydninger, der er velafhjemlet fra et forholdsvis klart afgrænset dialektområde. Det moderne tekstbehandlingsanlæg, vi nu disponerer over, gør det let efterfølgende at indsætte kort i de redigerede afsnit.

Der er igen i år redigeret ca. 250 spalter, og ved årets udgang forventes bogstav B at være færdigredigeret. Selv om tilgangen af nyt materiale efterhånden er begrænset, er kartoteket i år blevet forøget med ca. 5.500 sedler, og der udestår stadig et stort arbejde med at udnytte det vigtige spørgelistemateriale, vi har indsamlet siden begyndelsen af 1950'erne. Der er i år bearbejdet svarmateriale fra ca. 120 spørgsmål; størstedelen af den omtalte seddeltilvækst stammer herfra, og der er desuden på grundlag af besvarelserne udarbejdet 487 arbejdskort via edb. Arbejdet med spørgelisterne og andet redaktionsforberedende arbejde er ganske tidkrævende; vi har imidlertid kun fast sekretærassistance 30 timer ugentligt, men heldigvis har det været muligt i kraft

af et par fondsbevillinger at supplere til heltidsansættelse af vor sekretær. Alligevel er vi underforsynet med sekretærmedhjælp, så redaktørerne løbende må varetage arbejdsopgaver, der kunne løses af en sekretær, hvis vi fik bevilling hertil.

Edb-kortlægningsprogrammet, som er omtalt i Ord & Sag 8, er i år blevet videreudviklet på en række punkter, så det er blevet mere smidigt og hurtigere at anvende. Bl. a. er det blevet muligt at supplere et kortlagt spørgelistemateriale med materiale fra ordbogssamlingen uden først at skrive nye oplysninger ind i databasen. Det betyder, at redaktøren, når han finder det hensigtsmæssigt at indsætte kort i ordbogen, hurtigt kan redigere et arbejdskort med oplysninger fra både spørgelister og seddelsamling.

Vi har i 1990 fået udarbejdet et program, der gør det muligt at fremstille et sidsteledsregister for alle sammensætninger i ordlisten (omtalt i Ord & Sag 3); dette register, der er tilgængeligt for hver redaktør via edb-netværket, vil være et nyttigt arbejdsredskab i det daglige redaktionsarbejde. Tilsvarende har vi oprettet et register over alle afledninger og et over alle de faglige brugsbetegnelser (så at man kan få en alfabetisk ordnet fortegnelse over f. eks. alle ord vedr. skomageri, vævning etc. eller over plantenavne, fuglenavne, skældsord etc.).

Instituttet har som de foregående år besvaret en række forespørgsler fra enkeltpersoner og institutioner; desuden er vore samlinger blevet anvendt af to danskstuderende, der har hentet materiale til deres specialer. Asgerd Gudiksen har skrevet om afledninger på -vorn, og Jørgen Andersen har skrevet om jyskheder i sproget i Jeppe Aakjærs agitatoriske prosadigtning. Førstnævnte er bidragsyder til dette nummer af Ord & Sag; sidstnævnte håber vi at kunne bringe en artikel af næste år.

Vi har i år med tak modtaget følgende fondsbevillinger:

Privat familiefond: kr. 70.272 til indkøb af 3 stk. 21" skærme.

Aarhus Universitets Jubilæumsfond: kr. 14.700 til medhjælp.

Aarhus Universitets Forskningsfond: kr. 30.000 til medhjælp.

Inge Lise Pedersen:

Fra klenodie til pisallik

– grovkornede navne på finbrød

Køkkenregionen rummer megen kulturhistorie, bl.a. i samspillet mellem madretter og deres navne. Selv det mest konservative bondekøkken rummer mange retter der er hentet langvejsfra, men som i tidens løb er blevet så danske at vi dårligt kan tro at de engang har været eksotiske. Tag nu bare *kåldolmer* der har gjort rejsen fra Tyrkiet over Balkan sammen med Karl XII og hans mænd, alt mens vinblade blev til kål og dolmados til dolme.

Og hvem tænker på at de *birkes* man henter hos bageren søndag morgen, har deres navn fra jødernes sabbatsbrød? At det pæredanske birkes kommer af hebraisk berakot (= velsigne) – fordi familieoverhovedet velsigner brødet ved sabbatmåltidet.

Birkes og dolme er hentet fra fjerne sprog, men flertallet af de lånte betegnelser har vi hentet i nabosproget tysk, især nedertysk, og det gælder også *klejnerne* som Ove Rasmussen skrev om i Ord & Sag 9. Det er den artikel jeg gerne ville føje lidt til, fra min plads i køkkenet, for jeg tror vi forstår klejnernes navne bedre hvis vi har lidt dej på fingrene. Selv om Ove Rasmussen ikke kommer så galt afsted som den (mandlige) redaktør af Ordbog over det danske Sprog der forklarer *krumkagejern* som »jern hvormed krumkagerne krummes«. (Krumkager bages ganske vist som flade og krummes først efter bagningen. Men som de fleste husmødre vil vide, foregår det ved at kagerne mens de er varme og let bøjelige lægges over et kosteskaf eller en flaske, som de så af sig selv former sig efter, ganske uden brug af jern eller muskelkraft. Så redaktøren burde have spurgt sin kone, eller have holdt

sig til sin forgængers definition. Matthias Moth skriver nemlig lidt før 1700 at et krumkagejern er et jern til at bage krumkager i.)

Kagebagning før komfuret blev almindeligt

Klejner og krumkager repræsenterer de to almindeligste kagetyper fra dengang man havde åbent ildsted. Den store bageovn var først og fremmest til brødbagning, til småkager var den ikke velegnet. Derfor var kager der blev bagt i kagejern eller kogt i fedtstof i en dyb pande populære. Sådanne kager kaldes ofte under ét *bakkelser* i de gamle kagebøger.

I kagebøgerne fra 1600- og 1700-tallet er der mange opskrifter på bakkelser, også nogle af klejnetypen, fx i en kagebog fra 1648 hvor den kaldes »en bakkelse som hareøre«. Men selve navnet klejne dukker først op i Den hurtige Kok fra 1759, og den velkendte vredne form først i 1766. Det er dog nok tilfældigt at vi ikke møder klejnenavnet før, for allerede i slutningen af 1600-tallet definerer den før nævnte Moth *klejne* som »et slags bakkelse af sukkerdej, afskaaren med et sporejern og baget i smør eller fit i en pande«. Længere tilbage kan vi indtil videre ikke følge klejnerne i moderne betydning på dansk grund.

Klejner som type er formentlig ældre end 1600-tallet – vi ved bare ikke om de har været kendt i Danmark før den tid. Til gengæld kan vi genfinde dem i mange landes køkkener, i hvert fald hvis vi ser stort på faconen, og det er der som nævnt god grund til at gøre. Det er først i nyere tid den vredne form er blevet enerådende. I 1648–kagebogen står der således: »skær siden dejen med et hjul af jern, som du véd, man dertil bruger, skær det i den form som dig lyster.« Hvis man sammenligner vore klejner med kager af nogenlunde samme ingredienser og fremstillingsmåde, og dermed samme smag og konsistens, så træffer man i Norge fattigmandsbakelser, i Frankrig merveilles, og blandt mine private opskrifter er der en fra Litauen med det nedertyske navn krakelinge, diples fra Kreta og sirupsklejner fra Marokko, samt castagnole og cenci fra Toscana. Alle sammen variationer over klejne-temaet – men i vidt forskellige faconer.

Hvad betyder klejne i ældre dansk?

Ordet klejne kan følges tilbage til 1500-tallet i Danmark og endnu længere i Sverige, men da det ikke er i kokebøger vi finder det, er det svært at fastslå den præcise betydning.

Den allerførste gang vi møder ordet på nordisk grund er i et håndskrift der nu ligger i Uppsala og rummer en latinsk-svensk ordbog fra 1400-tallet hvor det latinske ord laganum gengives med svensk kle-neth. Udgiveren af det svenske håndskrift giver den ekstra oplysning at en latinsk-latinsk ordbog fra 1400-tallet, en såkaldt Catholikon, forklarer laganum som små hinder af dej »der somme tider steges i olie straks og siden smages til med honning. Til andre tider koges de først i vand og steges siden i olie. De første kaldes i almindelig tale små kager (crustella), de sidste lasagne (lasania)« (min gengivelse af den latinske tekst).

Det er næppe lasagne der foresvæver den svenske ordbogsforfatter, når han oversætter til klejne, men vi kan heller ikke være sikre på at hans klejner er så kageagtige som de her omtalte honningsødede kager, der helt svarer til nutidens diples fra Grækenland, for laganum bruges også om mere brødagtigt bagværk.

Det er bl.a. tilfældes i den latinske bibeloversættelse, Vulgata, hvor det optræder både i 2. og 4. Mosebog. I Hans Tausens oversættelse af de 5 Mosebøger oversætter han det ene sted til klejne, og det er som nævnt af Ove Rasmussen første gang ordet forekommer på dansk. Det er 4. Mosebog 6,15 hvor han skriver: en kurv med usyrede kager og »vsyrede kleynede offuersmurde med olli«. Den nuværende autoriserede oversættelse har »fladbrød«, næsten som Tausen gengiver stedet i 2. Mosebog hvor han skriver »usyrede fladkager«. Fladkager nævnes tit i ældre tid og ordet kendes også i mange dialekter som betegnelse på et lille fladt brød; grunden til dets udbredelse er formentlig at det kunne bages på en pande eller en varm stenplade. For Tausen er klejner og fladkager altså det samme, og hvad det så end er, klejner i moderne betydning af ordet er det næppe. Det der kommer nærmest er snarest små, flade brød som det italienske focaccio, der også er fedtet godt ind i olie.

De næste danske forekomster af ordet gør os ikke meget klogere. I 1561 findes det i en ordbog oversat med scriblita, et ord der normalt bruges om kager og som efter sin oprindelse skulle betyde noget drejet, krummet, så det kan måske være klejner i moderne forstand der er tale om her. I 1563 finder vi det beskrevet som »kage baget met melck, olie oc peffuer«. I betragtning af at kage i ældre dansk ofte betyder hvedebrød eller finbrød (jf. Viggo Sørensen om brød og kage i Ord & Sag 9), gør det os ikke meget klogere, og vi må derfor helt op til Moth før vi kan være sikre på at klejne betyder nogenlunde det samme som i moderne dansk.

I 1500- og 1600-tallet er det således usikkert hvad der menes med ordet klejne; det kan ikke bestemmes nærmere end som et lille stykke lidt finere bagværk, det der på tysk som samlebegreb kaldtes *kleinbrot* og som bagtes af en særlig bager, en *kleinbrötler*. I de største af byerne i Danmark og Sverige havde man også sådanne finbrødsbagere med flere forskellige benævnelser, i Sverige kaldtes de således ofte klenätsbagare, klejnebagere, i 1600- og 1700-tallet.

Der er altså mere overensstemmelse mellem brugen af *kleinbrot* på tysk og klejne i dansk og svensk, end mellem tysk *kleinod* (opr. med betydningen 'fin, lille ting', senere 'klenodie') og det nordiske klejne.

Bakkelsestyper

Som det fremgår af ovenstående: klejne er ikke en meget mere præcis betegnelse end bakkelse. Og i det hele taget er grænserne mellem de forskellige typer bakkelser temmelig flydende. Det ses også af at flere af de andre navne på klejner vi kender jævnlig kan genfindes som navne på andre typer bakkelser, fx vafler og æbleskiver.

Det kan umiddelbart virke underligt at man ikke skelnede ordentligt mellem så forskellige ting. Forklaringen er nok at de ikke var så forskellige endda, eller i hvert fald ikke behøvede at være det. Klejner blev i gamle dage ofte spist varme med syltetøj eller sukker. En skik der i Sydsjælland, på Møn og Lolland-Falster har holdt sig til op mod nutiden. I dette område har man to slags klejner, dels de almindelige, dels nogle der skæres ud som sædvanlig, men uden hul i midten, og koges

Sara vejer af til det sidste julebag. Kagerullen ligger fremme, og den dybe pande står på komfuret - parat til at koge klejnerne, så de kunne serveres varme til aftenkaffen. Fotografi af Lars Restrup ca. 1920. Billedet er hentet i Erland Porsmose: Naturens sang - Menneskets kår (1989).

uden at blive vredet. De spises som dessert, idet man klemmer hul i den bule der danner sig ved hævnningen og fylder den med syltetøj. På Møn laves de stadig; de kaldes mønske klejner og regnes for en lokal specialitet, men er jo nok snarere det sidste levn af en tidligere mere udbredt skik. Så sent som i 1872 er der en kokebog der angiver at klejnerne helst skal anrettes »lidt varme som vafler bestrøede med sukker og kanel«. Klejner kunne altså spises nærmest som vi spiser vafler og æbleskiver i dag, og samtidig blev æbleskiver ikke altid bagt i en æbleskivepande, men kunne også koges i fedt ganske som klejner – så kaldte man dem »flydende æbleskiver«. Bakkelser er altså et vidt begreb. Der er de tynde og sprøde krumkager og goderåd, og vaflerne der altid bages af en dej der hæver, begge typer bages i kagejern. Der er de udprægede småkageklejner, og der er den ældre, blødere type uden sukker og krydderier beregnet til at spises varme. Der er sprut-, trag-

og vandbakkelser, og der er flere typer æbleskiver, friturestegte eller bagt i æbleskivepande, med eller uden gær, og med eller uden æble- eller sveskefyld, eller med korender som de ærøske “fyttenere”. Og dertil kommer forskellige små pandekager: fladkager, stenkager, knepkager af vekslende hårdhed og holdbarhed.

Navne på bakkelser

Og til de mange typer er der endnu flere navne, ikke bare på jysk, men også i ømålene. En del af de jyske navne kendes også andetsteds fra, fx er *fattigmannsbakkels(e)* brugt flere steder i Norge om klejner, ofte forkortet til *fattigmann*. Både *skrædder*, og *skrædderlår* genfindes i ømålene, og vi har enkelte som ikke er optegnet i Jylland, fx *vridpibe*. Også forkærligheden for tvetydige navne og navne der associerer til kønsorganer og samleje genfindes i ømålene. Ud over *vridefitte* kan klejner således også kaldes *snofitter* på øerne, og ved siden af *fugl* og *fugleunge* kendes også *spurv* og *fedtfugl*.

Fedt har mange steder været udtalt *fit*, og det kunne tænkes at sammensætninger med *fit* som førsteled (til betegnelse af fremstillingsmåden) kunne omtolkes. Et navn som *fedtfugl* (udtalt “fitfugl”) kan jo være helt uskyldigt og blot være udtryk for at det drejer sig om en fuglelignende kage kogt i fedt. Men tvetydigheden er der, for samtidig kan begge led tolkes som navn på de kvindelige kønsdele – og når først den proces er startet kan man brodere videre og skabe nye sammensætninger.

Men det er vanskeligt at afgøre i hvilken retning associationerne er gået, hvad der kom først. Var det *fedt(e)nonne* eller *nonnefitte*? Eller er vejen gået fra *nonnetitte* (nonnebryst) eller *nonnefis* (via nonnefisse?) til *nonnefitte*? De tre sidstnævnte er æbleskivenavne, og “titte” svarer jo bedre til faconen end “fitte”, der forudsætter et par mellemregninger. Men dem finder vi i et af de andre navne.

Et af de mærkelige æbleskivenavne er *pisallike* der kendes i Horns herred – og på Stevns hvor det også kan bruges om nogle små bygmelspandekager der blev bagt på en jernplade. På Stevns er det også optegnet i formen *pusallike*, og så er vi det sædvanlige sted henne, for *pusallike* er i ældre dansk en udvidelse af “puse”, betegner ligesom

dette de kvindelige kønsdele, og indgår i navnet *kællingepuse* der kendes fra Børglum som navn på klejner.

Har kvinder altid talt pænere end mænd?

Når man ser hvor stor en del af betegnelserne der hører til gruppen af tvetydige eller entydigt grove navne, kan man tvivle lidt på om de hørte hjemme i karlekammeret, som Ove Rasmussen og meddelerne fremstiller det. Var der i det hele taget så stor forskel på mænds og kvinders udtryksform i det *gamle* bondesamfund? Jeg tvivler.

Når vi oplever det naturligt, og regner det for noget medfødt, at kvinder taler mere poleret og i højere grad end mænd undgår grove og anstødelige udtryk, så er det et resultat af den kulturelle påvirkning vi alle - dialektologer såvel som meddelere - har været udsat for igennem nogle generationer: En nymodens pænhed importeret fra byen, fra andre socialgrupper og fra kulturfaktorer som højskolen, der nok satte bondelivet og bondekulturen højt, men kun i en rensset og forædlet udgave hvor visse sider var nedtonet, og hertil hørte alle seksuelle antydninger. Saftige historier var bestemt ikke god tone i højskoleverdenen; det var galt nok med Grundtvigs egen praksis.

Almuens udtryksform i det *gamle* bondesamfund var ofte drøj - også kvindernes, med mindre de blev urbaniserede i en eller anden grad. Den gamle provst og dialektoptegner Vilhelm Hansen i Hjallesø ved Odense har en optegnelse fra Åsum om en pige fra Østfyn der havde været i byen og var blevet fin af det. Pigens mor karakteriserede hendes nye byagtige væremåde og odenseanske måde at tale på med disse ord »Å, hun æ sgu snår så fin på et, a hun ska pese igennem et halms-trå og ete kå sgie øwen igennem i Trawt« (= og ikke kan skide uden igennem en dragt).

Læs også i Feilbergs bog "Fra Heden" om de løsslupne ritualer, der omgav mange barselgilder - konegilderne, hvor mænd nok skulle holde sig væk, for ikke at blive udsat for kvindernes drøje drilleri og latterliggørelse, ofte på det seksuelle område. Nok var dette ritualer, der gav kvinderne lov til at vende op og ned på det hele, men den grovkornede form antyder en robust kvindelighed der hverken var acceptabel for borgerlig finkultur eller ville være det for moderne landbokultur.

Så hvem ved – for nu at vende tilbage til klejnens navne – om konen ikke morede sig lige så meget som manden over de saftige hentydninger hun fik lejlighed til at komme med, mens de satte bakkelser til livs.

Kilder

Der er hentet materiale til denne artikel fra en lang række ordbøger over standardsprog og dialekter i fortid og nutid, dels fra Norden, dels fra Tyskland og Holland samt Friesland, foruden hvad vi kan byde på i Institut for dansk Dialektforsknings samlinger.

Skulle man få lyst til at prøve nogle af de gamle opskrifter er der en genvej, idet der i 70erne er udkommet en række historiske kogebøger ved Else-Marie Boyhus, og hun har adskillige gamle opskrifter på klejner og andre bakkelser i bindet med “Traditionsrige retter” fra 1975. For Sønderjyllands vedkommende kan man finde en del i “Sønderjysk Koge- og Bagebog” af Inge Adriansen og Marie Bøgvad fra 1973.

Der er også kommet en del andre bøger med såkaldt gamle opskrifter, men i mange tilfælde er der pillet for meget ved opskrifterne til at de giver et ordentligt udtryk for den ældre madkultur.

Arne Espegaard:

En grammatik i støbeskeen

Sprog er som bekendt Vorherres eget værk, mens grammatikken er skabt af fanden himself.

Derfor burde man jo holde fingrene fra den, især da det jo vitterligt forholder sig således, at rækker man bemeldte mørkets fyrste sin lillefinger, så snupper han hele hånden.

Men er man nu nysgerrig efter at undersøge, hvordan sproget arter sig, udvikler sig og fungerer, så er grammatikken den vej man må gå, vel at mærke når man tager ordet ikke blot i den snævre skolemæssige betydning: bøjningslære og ordføjningslære – men i en videre betydning, der bl.a. også omfatter en disciplin som sprogets udvikling.

Efter at jeg nu har vandret ud ad den vej i 4-5 år, standser jeg ved en milepæl, tørrer sveden af panden, og forsøger på anmodning fra Ord & Sag at give en redegørelse for, hvor rejsen går hen.

Målet er at give en beskrivelse af en gruppe nabodialekter, nemlig målene på Læsø og Hirtsholmen, i Vendsyssel (forkortet V) og Østerhannherred (ØH), samt i det nordlige Østhimmerland (Him.) - både deres indbyrdes forskelligheder og deres udvikling fra middelalderen til vore dage. Det sker på basis af de optegnelser som jeg gennem mere end et halvt århundrede har foretaget i de nævnte nordjyske egne.

Det område, som undersøgelsen i sin helhed omfatter, er ikke særlig stort, men overordentlig rigt på vekslende udformning af de sproglige elementer inden for enhver kategori. Disse vil blive klarlagt og kortlagt. Og så bygger arbejdet i øvrigt på følgende hypotese:

De dialektgeografiske forskelle må i hovedsagen anses for resultatet af en ujævn sproglig udvikling, der lader nogle egne sproglige elementer fremtræde som avancerede og andre som mer eller mindre retarderede, eventuelt ligefrem relikter, i forhold til en formodet stort set fælles oprindelse. Det må derfor være muligt på en række områder at give et bidrag til den nordjyske sproghistorie ved at bestemme den relative alder af de fra egn til egn vekslende former.

De forskellige egne udformning af et givet sprogelement ses altså her som forskellige stadier i en udvikling fra en fælles form (subsidiært to el. tre).

Denne ældre form kan være konstrueret (stjerneform) ved sproglig slutning ud fra de eksisterende dialektformer, men kan også være den formentlig ældste af disse, eller en form, der kendes fra et ældre dansk sprogtrin.

Berettigelsen i at anvende en sådan er ret problematisk, for ofte er det vanskeligt at bestemme lydverdien af de gamle teksters skriftbillede nøje; men værre er: mange middelalderlige kilder har ikke en sprogform der fremtræder som sikkert hjemmehørende i en bestemt landsdel, og de der lader sig bestemme som jyske, er næsten alle sønderjyske eller midt-østjyske, i hvert fald er der ingen af disse kilder, der sprogligt hører hjemme i det her behandlede nordjyske område. Når vi derfor af de middelalderlige former for fx subst. hvede, der optræder med både æ og e, vælger hvedhe som fælles "grundform" for de nordjyske former, skyldes det ikke vished om, at vi her har en jysk form, og slet ikke en nordjysk, men blot dette, at den valgte form har størst sandsynlighed for at være den ældre form, hvoraf nutidens dialektale former i vort område er udviklet.

Det er således et af hovedformålene for mit arbejde at redegøre for, hvilke ændringer der har fundet sted mellem den nævnte ældre form og nutidens dialekter i det behandlede område, men der vil også blive redegjort for en række af de udviklinger, der er fælles for områdets dialekter, især hvor de er forskellige fra nabodialekter eller rigssproget.

A propos de middeldanske former: Selv om der kendes 3-4 eller flere sådanne af et givet ord, er det langt fra sikkert, at vi hermed har dækket de dengang eksisterende egnsforskelle ind. Tværtimod. Når man

har erfaret, hvor herligt vildtvoksende dialekter i vore dage er, kan man næppe tro, at der for blot tusind år siden har eksisteret en ret ensartet dansk sprogtilstand – ikke engang for et mindre område som det nordlige Jylland – eller at de relativt få kendte gammeldanske former af et givet ord blot nogenlunde repræsenterer, hvad der for nogle hundrede år siden eksisterede af dialektale forskelligheder. Små samfund med private ejendommeligheder i forhold til nærmere og fjernere naboers sprog må der altid have været, selv om visse egne med tættere kommunikation og et stærkt centrum har kunnet udvikle en slags regional-dialekt, der har levet en tid, inden også den under ændrede forhold spaltedes i en række indbyrdes forskellige mål.

De dialektale forskelligheder i det omhandlede nordjyske område vises på en lang række kort i stil med de vedføjede kort over “gø”.

Den optimale korrekthed i dialektlinjernes forløb på kortene er sikret ved, at jeg med mine spørgelister har besøgt hvert eneste sogn på Læsø, i Vendsyssel og Ø.Hanherred, samt adskillige i Østhimmerland. I store sogne har jeg optegnet 5 til 10 steder for at få udtalen m.v. i hvert hjørne med.

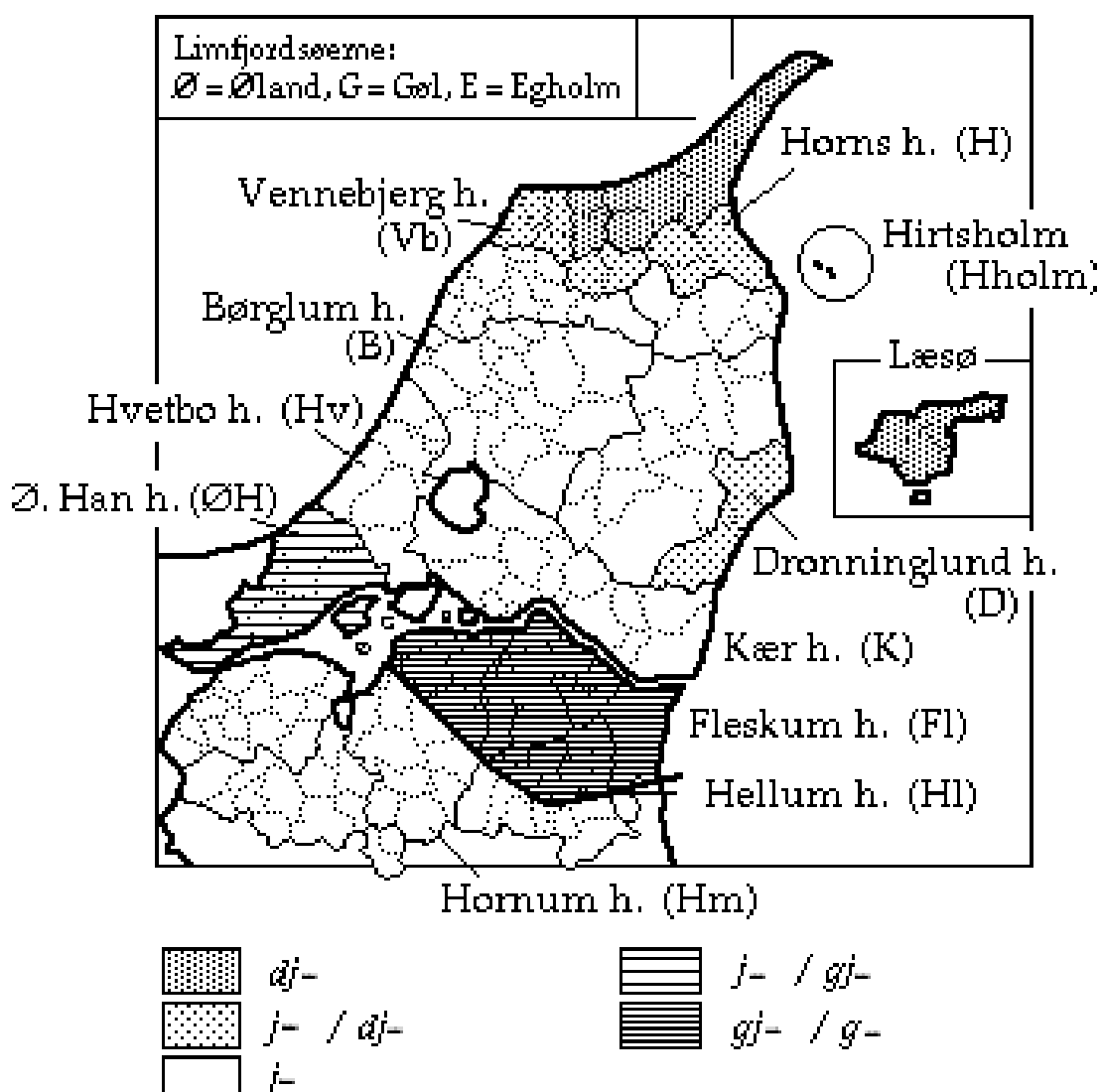
Da det er den til enhver tid værende ældste generation jeg har interviewet, stammer mit materiale – hvor ikke andet er anført – fra den sprogform der hos meddelerne er grundlagt i sidste halvår af forrige århundrede (min ældste meddeler er født i 1850).

Men lad mig give en prøve på, hvilke sproglige forandringer der kan være sket mellem en “grundform”, hvad enten den er middelalderlig eller ikke, og nutidens dialektale mangfoldigheder.

Vi vælger udsagnsordet “gø”, se de to kort s.16 og s.18. Til hvert sådant kort i mit arbejde bringes en oversigt over de vigtigste forefundne former, ordnet således, at den der mest ligner “grundformen”, står nærmest ved denne, hvorefter resten anføres – så vidt muligt – efter alder. De yngste kommer altså sidst i rækken, også selv om de gennem forskellige udviklinger igen er kommet til at ligne “grundformen” eller er blevet identisk med den.

Efter hver form anføres de lokaliteter, hvor den forefindes.

Kort nr. 1. (udtalen af g- i ordet gø)

For ordet “gø” må vi arbejde med hele to udviklingsrækker, en for medlyden (g) og en for selvlyden (ø), da de, bortset fra det første trin, udvikler sig helt uafhængigt af hinanden. Det er derfor ikke muligt at kombinere leddene i den ene tidsordnede række med leddene i den anden; ingen kan jo vide, om fx udviklingen af g til *gj* er ældre eller samtidig med udviklingen af ø til *y'*. Og går vi til næste trin i udviklingsrækken, kan det at *y'* bliver til *yy'* lige så godt være ældre som

yngre end udviklingen af *gj* til *j* – eller de to udviklinger kan være samtidige.

Idet vi nu går over til at se på de to nævnte udviklingsrækker, må det lige bemærkes, at tegnet > betyder “bliver til”, og at tegnet ' eller ' betyder stød (det fænomen der i rigsmålsudtalen adskiller fx “møller” fra personnavnet “Møller”).

Først medlyden:

<i>g</i>	>	<i>gj</i>	ØH, Him.	{	>	<i>dj</i>	Læsø, NV (Nordvends.),	ØV (Østvends.)
					>	<i>j</i>	MV (Midtvends.),	SV (Sydvends.)
					>	<i>g</i>	Hirtsholm, Him.	

Det der sker, er følgende:

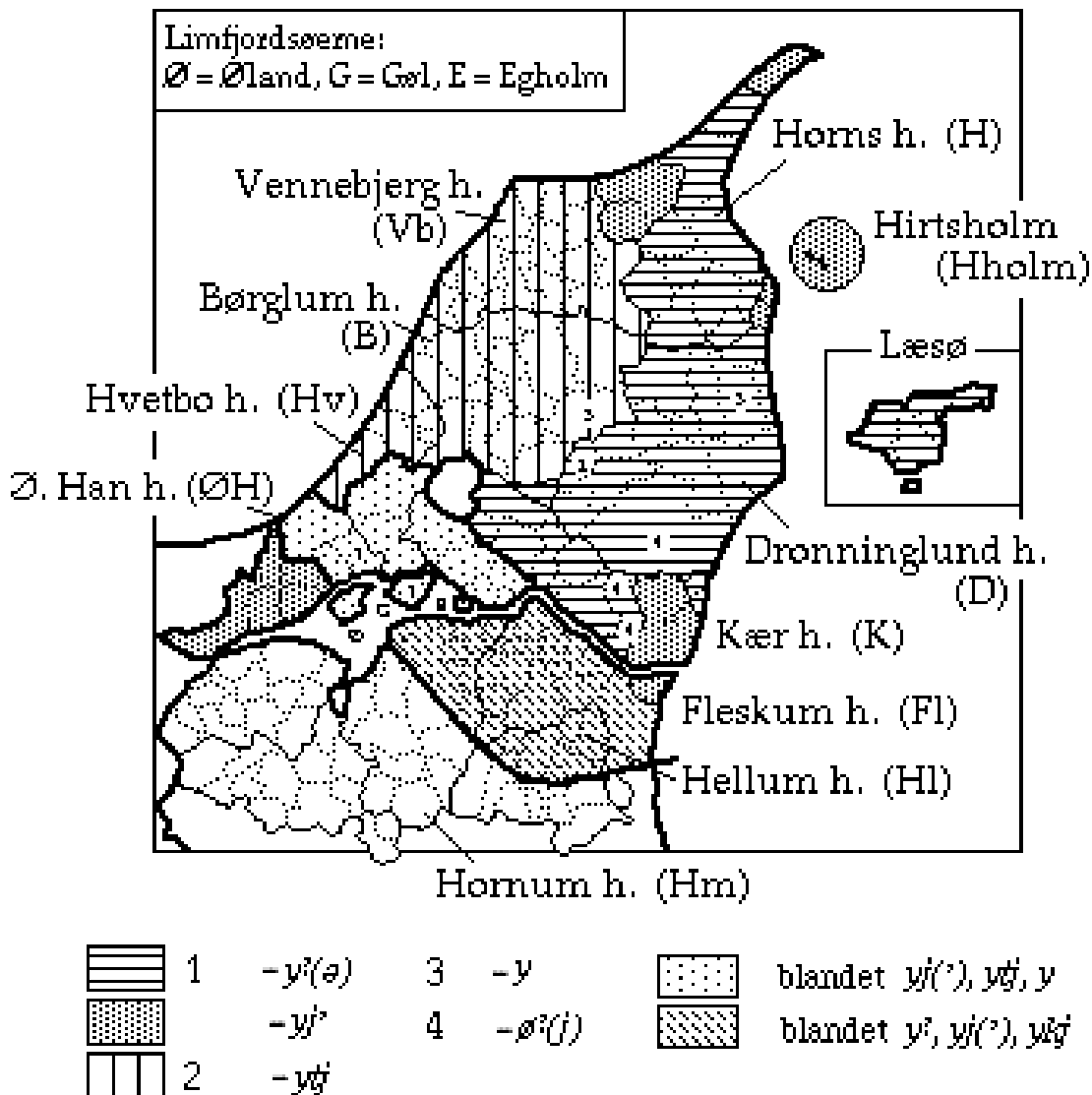
Først palataliseres *g*, dvs. det får lidt *j*-klang, eller det høres ligefrem som *gj*. Det er altså den form som medlyden stadig har i ØH og Him., mens den i det øvrige område har udviklet sig videre til *dj* som i NV og ØV, eller er faldet helt bort, som det er tilfældet i den øvrige del af Vendsyssel samt på Læsø. Fra Him. har vi tre optegnelser med *g*, mens de tre andre fra samme egn har det ventede *gj*. En nærmere undersøgelse viser, at af de tre meddelere med *g*, er de to “unge” mennesker (født i 1920-erne), og den tredje er fra en af Aalborgs forstæder, mens de tre med *gj* er ældre landboer født 1860-1880. Det er derfor rimeligt at betragte *g*-formen som en yngre rigsmålspåvirket form.

Nu til selvlyden. I middelalderdansk er den altid ø. Vi går derfor ud fra den som “grundform” og får da følgende udviklingsrække:

ø	>	<i>y'</i>	Læsø, ØV, SV	>	<i>yj'</i>	Hirtsholm, ØH, Him.,
						spredt i V >
		{	<i>ykj</i>	Him. (sjældent)		
		>	<i>ytj</i>	VV (Vestvends.),	spredt i ØH	
		>	<i>yj</i>	spredt i SV, ØH, Him.		

Det første trin i udviklingen, overgangen fra den mere åbne selvlyd \emptyset til det mere lukkede y , er forårsaget af det foregående gj . Denne overgang må være sket i hele det omhandlede område, men på Hirschholmen, i VV og ØH, spredt i ØV er det lange y' derefter blevet diftongeret, dvs. spaltet i to lyd: yj' . I VV samt spredt i ØH er yj' dernæst blevet til ytj , og i Him. et enkelt sted til ykj . Dette at stødet () falder bort og erstattes af et tj eller kj , er et fænomen, som kaldes "klusilspring", men hvis oprindelse det fører for vidt at komme ind på her.

Kort nr. 2. (udtalen af -ø- i ordet gø)

Den tredje form som udvikles af *yj'* er *yj*. Her er der tale om tab af længde og stød. Det hænger sammen med en meget almindelig tendens til at danne "kortformer", især af enstavelsesord, og især i det sydvestlige Vends. samt i ØH og Him., i mindre grad i det øvrige område. I Vends. hører man dog også kortformen *jy*. Den er sjælden, men en ganske tilsvarende kortform af ordet "by", nemlig *by*, har sejret i størstedelen af området.

Som det ses af eksemplet "gø", indgår det i planen med dette arbejdsdels at gøre rede for den geografiske fordeling af nutidens dialektale ejendommeligheder ved hjælp af kort og dertil hørende tekst, dels at beskrive, hvilke udviklinger der har ført til så forskellige resultater, og – hvor det er muligt – finde frem til, hvad der har forårsaget ændringerne i sproget.

Langt størstedelen af mit arbejde udgøres af kapitler om stød, lydåbning, lydlukning, palatalisering, diftongering, orddannelse m.v.

Emnerne er mangfoldige, og mit indsamlede materiale er så stort, at jeg aldrig når helt til bunds i det. Når jeg ser fremad mod målet, synes vejen uendelig lang.

Men hvad – den situation har jeg stået i før, nemlig da jeg arbejdede på Vendsysselsk Ordbog (1454 dobbeltspaltede sider). Især syntes jeg sliddet med det såre hyppige begyndelsesbogstav S aldrig fik ende. Da kom jeg i tanker om et latinsk distichon. Hvor jeg havde det fra, husker jeg ikke mere, men det lød omtrent således:

In media litera longissima S tractanda
expirant omnes encyclopaedistae.
Orate pro nobis!

Det vil sige så meget som at ordbogsforfattere plejer at stille træskoene midt i det skrækkelige lange S! Nå så galt gik det jo ikke mig. Og med lidt held lykkes det mig nok også at afslutte den nordjyske "grammatik" på fornuftig vis. Orate pro me!

Karen Margrethe Pedersen og Viggo Sørensen ¹:

Legetøj, syltetøj, trolدتøj og andet tøjeri

– om en sproglig joker i vore dialekter

Som børn har vi vel alle undret os over, at det hed *legetøj* og *syltetøj*, selv om det da ikke havde det mindste med tøj at gøre. Måske hørte vi også historier om noget lige så underligt *trolدتøj*. Først meget senere fik vi at vide – af ordbøger – at sidsteleddet *-tøj* i disse ord har bevaret en ældre og videre betydning. Og at det var i denne brede betydning, vi i 1300-1500-tallet indlånte ordet *tøj* – fra tysk *Zeug*, eller snarere nedertysk *tüg*.

Ser vi bort fra de nævnte (og enkelte andre) sproglige forsteninger, har *tøj* i nutidsdansk næsten kun betydningen ‘klæder, beklædning’: *børnetøj*, *overtøj*, *sommertøj*, *arbejdstøj*, *fodtøj*, *sengetøj* – og *sikke meget tøj hun har købt!* Fagsprogligt træffes ganske vist betydningen ‘klæde’: *kjoletøj*, *silketøj* osv. Og *vasketøj*, *lappetøj* mv. kan godt indbefatte andet end beklædningsgenstande. Men dermed er det også slut.

På den baggrund virker det forbavsende, hvor godt de fleste danske dialekter har fastholdt ordets gamle betydningsbredde helt op i vort århundrede.² På nogle punkter er der endog tale om betydningsudvidelse,

¹ Forfatterne er redaktører ved hhv. Ømålsordbogen (IDD, Københavns Universitet) og Jysk Ordbog (IJSK, Aarhus Universitet) og har derfor kunnet trække på materialet i begge ordbogssamlinger. Venlig kritik og gode råd er kommet fra Nina Grøftehaug og Ove Rasmussen.

² Forholdet er tidligere kortfattet omtalt i Kristen Møller: *Ordforraadsstudier* (1950) 60: »...Dannelser med *-tøj* som sidste Sætningsled er forblevet produktiv i Dial[ekten i hans midtøstjyske fødesogn] i Modsætning til, hvad der er Tilfældet i Rgspr.«

så ordet *tøj* og sidsteleddet *-tøj* kan bruges i stedet for andre ord og længere forklaringer – ligesom jokeren i nogle kortspil. Det er disse forhold, så fremmedartede for en rigsmålstalende, vi vil forsøge at give et vue over på de følgende sider.

Vi vil ikke gå ind på, om hver enkelt betydning nu også forekommer i alle dele af landet, men blot konstatere – i bred almindelighed – at

(-)*tøj* er stærkest repræsenteret i øsmål og østjysk, svagest i nord- og vestjysk; man vil ofte foretrække (-)*værk* el. (-)*sager* i sidstnævnte egne. Fra Bornholm har vi heller ikke så mange eksempler på *-tøj*, men det skyldes vist kun, at optegnelserne fra Bornholm i det hele taget er sparsomme.

Udtalen af (-)*tøj* er også uvæsentlig i denne forbindelse, når blot læseren kan genkende ordet i de hovedformer, kilderne afspejler. Og det er meget groft sagt: *tøj* (evt. med sideformen *tåj*) på Øerne og i Sønderjylland (dog *ty* syd for en linje Ribe–Flensborg); *tøw* i Nørrejylland (dog *tæw* på Djurs og Nordsamsø samt i Vejleegnen, *tøj* i Skiveegnen). Ordets tryk-, stød- og toneforhold vil vi helt se bort fra i denne forbindelse.

1

»Hvem kan nogensinde glemme den første Høstmorgen«, hedder det i et tilbageblik fra Djurs. »Høstkarlen med det blankslebne ‘Medtøw’ paa Skulderen og Pigen ved Siden af med ‘Kratten’ i Haanden.«³ Det *mejetøj*, der tales om, er leen som karlen skal ud at meje korn med. Vel at mærke »hele høleen«, som en meddeler fra Odder-kanten siger; iflg. en samsisk kilde sammensat af skaft + le(blad) + kroge (til at gribe kornet).

Vi står her over for en dialektal hovedbetydning af sammensætningen *-tøj*: *et redskab, en mekanisme eller en anordning, sammensat eller bestående af flere dele*.

Forleddet i sammensætningerne med *-tøj* er ofte et verbum, der angiver hvad redskabet eller mekanismen bruges til, f.eks. *slåtøj* (til at slå græs med), *stangetøj* (til at stange ål med), *skæretøj* (til at skære hak-

³ Østjysk Hjemstavn. 1954.94.

kelse med), *køretøj* (om vogn el. lign.). Men det kan også være et substantiv, der antyder anvendelsen, f.eks. *åletøj* (redskab til at fange ål med, både brugt om de gamle ålegårde og om almindelige ruser – med arme, liner og rad).

I nogle sammensætninger er forleddet et substantiv, der også alene kan betegne redskabet. Det gælder f.eks. *plejlstøj*. Om tjenestedren- gens genvordigheder i tærskeloen fortælles fra Koldingegnen : »En ... Kunst, som Drengen maatte lære, var at krybe igennem et Plejlstøj ... Man satte den nederste Ende af Haandvollen paa Logulvet, og Dren- gen maatte sætte sig ved Siden af. Slagvollen sattes nu i kredsende Bevægelse omkring Plejlspiggen; saa snart den var passeret over den siddende Drengs Hoved, skulde han rejse sig op, faa Held til at kysse Piggen og derpaa hurtigt sætte sig ned igen, inden Slagvollen ... vilde ramme ...«⁴

Når fortælleren her vælger ordet *plejlstøj* i stedet for *plejl*, viser det at han tænker på plejlen som et redskab sammensat af flere dele – bl.a. dem han straks efter omtaler i beskrivelse af “kunsten”: håndvol (som man greb om), slagvol (beregnet på at slå kernerne af sæden), plejl- piggen af jern (der var drevet ned i enden af håndvollen og via læder- remme holdt sammen på hånd- og slagvol).

En tilsvarende, måske lidt vagere forestilling synes at ligge bag føl- gende udsagn fra egnen nord for Århus: »di kjo låbsk å splet wo·n- tøjw’t« (= de kørte løbsk og splittede *vogntøjet* ad – så nogle af delene faldt fra hinanden).⁵

Særlig mange redskabsbetegnelser på *-tøj* finder man inden for fiske- riet (f.eks. de førømtalte *ruse-*, *åle-* og *stangetøj*, men også f.eks. *medetøj* = stang, line og krog) samt inden for de egentlige håndværk (f.eks. det *krøjetøj*, hvormed møllens hat drejes efter vindretningen – men her bliver det svært at trække grænsen mellem dialekt og fælles- dansk fagsprog).

⁴ Vejle Amts Aarbøger. 1937.238.

⁵ IJSK top. 2049. Forenklet lydskrift.

Som vi allerede har antydnet, behøver et *-tøj* ikke at være et redskab i snæver forstand. Det kan være en mekanisme eller en teknisk anordning af en eller anden art, f.eks. *lukke-* el. *låsetøj* (= lås), *stilletøj* (= anordning hvorved plovens furebredde indstilles), *træktøj* (= indretning, der forbinder plov eller harve med forspandet), *tentøj* (= ten med vinger og nokker). Og det kan være et befordringsmiddel som *vogn-* eller *køretøj*.

Også dyrs og menneskers legemsdele kan kaldes *-tøj*. Det er stadigvæk redskabsbetydningen af *-tøj*, vi har med at gøre – bare i overført anvendelse. Forleddet udtrykker en central funktion ved den pågældende legemsdel, i reglen spøgefuldt anskuet: *æde-*, *grine-*, *snakke-*, *kyssetøj* = mund; *snykketøj* = næse (som man snykker, dvs. snuser med); *patte-*, *mælketøj* = patter, bryst; *pisse-*, *tissetøj* = handyrets kønsdele. Anvendt på mennesker har ord af denne type ofte en nedladende karakter – eller udtrykker direkte foragt – som det vel altid er tilfældet, når menneskelig adfærd presses ind i en snæver mekanisk betragtning.

2

Men lad os nu se på en lidt anden anvendelse af *-tøj*. En gammel langelandsk kone fortæller om sin tid som tjenestepige på en større gård: »Jeg ville hellere ud at malke om aftenen, som [= end] jeg ville alt det andet. Ellers så skulle vi give høns [foder] ... og vaske op og rydde til side. Men når vi havde malket, så skulle vi kun lige ordne malketøjet, så var det slut.«⁶ *Malketøjet* er alle de genstande, man brugte, når man malkede (spande, sier og lign.) Her er der ikke tale om et sammensat redskab – man kan ikke sige *et malketøj* – men *-tøj* anvendes i kollektiv betydning: om *et sæt af redskaber eller genstande, der tilsammen udgør en helhed*.

Tilsvarende med f.eks. *bagetøj*. Det var iflg. en sydvestjysk meddeler fællesbetegnelsen for »Skødsel, Rage og Pirrepind til at rage op i Ilden«⁷, brugt ved bagning i den store ovn. Andre steder har det hed-

⁶ IDD top. 1153, bånd nr. 2625.

⁷ IJSK top. 2697.

det *bageovnstøj*, og når det giver sig af situationen, kan man helt udelade forleddet. Således fortælles fra Sydfyn om en bondekone, at »hun havde både taget sin rage og kost ind for at forhindre heksene i at ligge og rakke med hendes tøj om natten«⁸.

Ovenfor så vi, at *et vogntøj* kunne betegne en enkelt vogn (med alle dens dele), men *vogntøjet* kan også bruges om en samling af vogne. En bonde fra Århus-egnen er rejst på besøg i hovedstaden; han får lejlighed til at bese kongens heste og køretøjer – og tænker sit: »Di sku wol nok kalles nowe pæhn aa flott Bæste, men som Handelshejst rejnet a dem itt ... faa di flest hai baade Rasp aa Spat ... Hwa Uentøwet angik, saa wa dieimell manne sæh gammeldaws Skejse, aa flie wa lisse gremm i Faconen« (= de skulle vel nok kaldes pæne og flotte bæster, men som handelsheste regnede jeg dem ikke for noget, for de fleste havde både rasp og spat; hvad *vogntøjet* angik, så var der mange sære og gammeldags chaiser iblandt, og flere var lige så grimme i faconen).⁹

Her har valget af udtryk jo stået mellem *vogntøjet* og *vognene*. Ved at vælge førstnævnte ord retter fortælleren fra starten opmærksomheden mod kategorien vogne – i stedet for mod de enkelte køretøjer. Det er vognparken som sådan, han gør nar af, selv når han i det følgende kommenterer enkelte eksemplarer.

På samme måde taler man i et stort øst- og midtjysk område om *urte-tøj* som indbegrebet af de forskellige køkken- og navnlig krydderurter: det er »Ewtertew'ed, dæ gie Smaaegen« (= urtetøjet, der giver smagen); ikke bestemte af disse urter, men kategorien som sådan – og altså også de til enhver tid forhåndenværende.¹⁰

Forleddet i sammensætningerne med *-tøj* angiver ofte *-tøjets* anvendelse, således i *malketøj* og *bagetøj*, men også i *spise-* eller *ta(ge)tøj* (= bestik), *legetøj* (ofte yngre indlån fra rm.), *haretøj* (= rekvisitter til at hare, dvs. skærpe leen med i marken), *brygge-* eller *bruetøj* (= redskaber til ølbrygning), *brændevinstøj* (= destillationsapparat osv.). Eller det kan være anvendelsesstedet, der kommer til udtryk: *køkkentøj* er

⁸ IDD top. 1099.

⁹ Jydsk Ugeblad. II.335 (1906).

¹⁰ Fra Randers Amt. 1924.97.

naturligvis de potter, pander osv. man anvender i køkkenet, *bordtøj* det bestik og service samt de duge der dækkes bord med.

Men det fælles for kategorien behøver ikke at være delenes anvendelse. En karl fra Ringkøbing-egnen havde i mange år arbejdet som smed blandt friserne; efter hjemkomsten fortalte han om, hvilke fortrinlige smede af »Æggetøj (d.e. Knive, Høleer og lign.)« de var dernede.¹¹ Redskaberne behandles her som en kategori i kraft af en vigtig fælles egenskab: de har alle en æg, er skæreredskaber.

Det fælles kan også være, at delene knytter sig til en bestemt person eller et bestemt sted. *Bødkertøj* er genstande (bøtter, tønder mv.) fremstillet af bødkere, *snedkertøj* er snedkerens værktøj, og *amagertøj* er grøntsager fra Amager. »Vi skal til Marked og købe Amagertøj», var en fast vending i Nordsjælland.¹²

Endelig kan helheden benævnes efter en fremtrædende komponent: *grisseltøjet* er grissel, rage og kost (= det førømtalte *bageovnstøj*), og *gaffeltøjet* er gaffel, kniv og evt. andre dele af et bestik.

Kollektivbetydningen er stærkt repræsenteret på specielle felter, ofte med indarbejdede egnsbestemte gloser. Det gælder vækster og jordbund (som ovennævnte *urtetøj*, men også *grødetøj* = vandplanter og *moseetøj* = mosejord mv.); og det gælder legemsdele på dyr og mennesker (*bringetøj* på hest, *piktøj* på mandfolk, *bentøj* og *mundtøj* generelt). Et altomfattende overbegreb som rigsmålets *værktøj* har dialekttalende måske sjældent haft brug for, men ud over det indlånte rigsmålsord finder vi dog spredte paralleller: *håndværkstøj*, *arbejdstøj*.

3

Grænsen mellem den kollektive betydning i afsnit 2 (et sæt sammenhørende genstande) og betydningen i afsnit 1 (et sammensat redskab) er ikke skarp.

Vi har behandlet *brændevinstøj* under den kollektive betydning, fordi det i en række kilder synes opfattet som det (mere eller mindre om-

¹¹ Hardsyssels Aarbog. 1945.101.

¹² Aarbog for Historisk Samfund for Frederiksborg Amt. 1908.8.

fattende) sæt af redskaber, man bruger ved fremstillingen af brændevin. F.eks. er der en bonde fra Herning-egnen, som advarer om toldinspektion med disse ord: »hår I nåt, dæ ligner Brændvinstøw, så ska I fo et væk!« (= har I noget, der bare ligner brændevinstøj, så skal I få det væk).¹³ Og en midtjyde siger, idet han klør sig i nakken: »wa war et no, di kålj alj djæ brænjevinstöj« (= hvad var det nu, de kaldte alt deres brændevinstøj, dvs. de enkelte dele deraf).¹⁴ Konsulterer man så C. Klitgaard, kan man læse, hvordan de i 1600- og 1700-tallet rundt om på bøndergårdene skaffede sig »Remedier, 'Brændevinstøjer', til Destillation«¹⁵ – og hvis forfatteren med denne formulering afspejler sine kilder, så står vi her snarere over for opfattelsen af *et brændevinstøj* som som et sammensat redskab. Men i de allerfleste tilfælde er det umuligt at gennemskue, hvilken af de to forestillinger en kilde gør sig.

Også til andre sider kan afgrænsningen volde problemer. *Bindetøj* (og det nyere *strikketøj*) har vist oprindeligt haft kollektiv betydning: 'et sæt af ting til at binde, strikke med'; men i nyere tid anvendes det nærmest på en helt tredje måde: om produktet, 'strikketøjet man er i færd med at binde'. Vi skal i slutningen af afsnit 5 – ganske kort – omtale denne betydning af *-tøj*.

Lidt afhængig af, hvor man vil trække grænserne, har vi registreret kollektiv betydning i 100–120 sammensætninger med *-tøj*, og betydningen 'sammensat redskab' i 80–100 sammensætninger. Men hertil kommer, at man kan droppe forleddet, når det giver sig selv i situationen, og bare tale om *tøj* i begge de nævnte hovedbetydninger.

Når Vestkystens fiskere var nået ud, hvor garnene skulle sættes, blev der sagt: »No skyder vi æ Tøj (nu sætter vi Fiskelinerne ud).«¹⁶ Og en sydsjællandsk meddeler beretter, hvordan man under høsten måtte passe på, når man kom ind i en plet med tidsler, »ellers kunne vi få brækket tøjjet i stykker« (dvs. føromtalt *mejetøj*).¹⁷ I begge tilfælde anvendes *tøj* i betydning af sammensat redskab.

¹³ Dagbogsoptegnelse ved H.P.Hansen (IJSK ms. 199.0; top. 2488).

¹⁴ IJSK top. 2313. Forenklet lydskrift.

¹⁵ Vendsysselske Aarbøger. 1957-58.11.

¹⁶ Salomon Frifelt og T. Tobiassen Kragelund: Nabo til Kræn Vester (1948) 88.

¹⁷ IDD top. 603.

Omvendt træffer man anvendelser af *tøj* (med droppet forled), der kun kan afledes af kollektivbetydningen. Da den ældste datter skal ud at tjene hos fremmede, trøster en sønderjysk bonde sig med disse ord: »vi have Nok i den Lille til at sysle herhjemme og passe på Tøjet«, hvad der i en note til beretningen oversættes med »Kræet, Kvæget«. ¹⁸ Og Feilberg forklarer i en ordliste fra sit fødesogn lidt syd for 1920-grænsen *Tøjet* som »Kvæget, heri indbefattet alle firbenede Husdyr i Stalden«¹⁹; i dag ville det vel hedde besætningen. Tilsvarende fra Vejlekanten om 'gods, indbo': »Ingen ku' ha' djer Tøw i Sikkerhied for ham; de kunstigste Loes' ku' han dirk op«²⁰.

Eller vi kan minde om et kendt østjysk dialektdigt, hvor landsby-posten klarer de mange pakker, ved at »*Tøuet* bløu læsset aau Kouen« (= sagerne blev læsset på koen).²¹ Endelig er det mange steder en helt fast formulering, at man skal *låne tøj* (= ovennævnte *bordtøj*) til en større fest, og bagefter skal *tøjet* atter »bæres i by«. Igen er det kollektivbetydningen, vi har for os.

Forholdet mellem sammensat og usammensat (-)*tøj* er i øvrigt mere kompliceret end som så. Næsten alle de særbetydninger af *tøj* (med droppet forled), vi har set på i dette afsnit, kan kombineres med ny forklarende forled. *Lånetøj* er således en udbredt betegnelse for det *tøj* (i betydningen bestik, service mv.), man lånte hos naboer og venner forud for en større fest. *Ungtøj* kendes fra Sydslesvig i betydningen 'ungt tøj (dvs. kvæg)'. Og *brudetøj* er optegnet på Sundeved i betydningen 'tøj (dvs. gods) bruden bragte med sig til sit nye hjem': »Henimod Middag hentes 'e Bruitøi', ... de Møbler (Stole, Borde, Kister, Skrine, Skabe, Chatoller, Fade, Gryder m.m.), Bruden faaer som Udstyr, og som da mønstres af alle Tilstedeværende.«²²

Vi mangler endnu at redegøre for en meget almindelig anvendelse af det kollektive *tøj* (både usammensat og med forled), men det vil vi ofre et særligt afsnit på.

¹⁸ Herodion (pseud. for Vald. Thisted): Præstekald (1859) 142.

¹⁹ Slesvigske Provindsialefterretninger. 1863.493.

²⁰ Kristjan Jensen: Jenle Folk (1916) 37.

²¹ Johanne (Bøggild): Tre Smaadigte i jydsk Mundart (1881). 11.

²² Dansk Maanedsskrift. 1859.II.355.

Med den centrale placering, trækdyrene har haft i bondekulturen, må seletøjet nødvendigvis være grundigt dækket ind af det dialektale ordforråd: der må eksistere faste betegnelser for forskellige slags seletøj, og for mange af de liner, remme, puder, spænder mv. der indgår.

Rigsmålets kollektive betegnelse *seletøj* er – efter et af mønstrene i afsnit 2 – bygget op omkring en afgørende komponent: selve træk-selen. Anderledes i dialekterne: her benyttes *tøj* (uden forled overhovedet) som normalbetegnelsen for seletøj. Som en vendsysselsk meddeler udtrykker det: »Seletøjet kaldes i Almindelighed kun Tøjet. Naar det er nødvendigt at give nærmere Betegnelse, kalder man det Hestetøj« (osv.)²³

Hvorfra i landet karlen end kom, vil han uden besvær have forstået den østfynske husbond, der bad ham »gu yw å læg tøjjet på hæstene« (= gå ud og spænd for).²⁴ Det hedder også helt almindeligt, at trækdyrene skal »vænnens i tøjjet«, at de er »raske i tøjjet« (= arbejdsivrige), og – med en kendt talemåde, der ikke virker stiv og halvt uforståelig som i rigsmålet – at hesten render »alt hvad remmer og tøj kan holde«.

Selv overført på mennesker anvendes seletøjsbetydningen: »hun fæk ham læst i' e tøj te sist« (= hun fik ham listet i *tøjjet* til sidst), dvs. overtalt, lokket el. narret ham, eller som denne kilde fra Skiveegnen selv oversætter det: »hun fik fremmet sine planer med ham«.²⁵

De forskellige slags seletøj, man har anvendt, og de mange komponenter i hver enkelt har fundet udtryk i en frodig flora af sammensætninger med *-tøj*: ca. 30 i vort materiale. Forleddene er – så at sige – ny tilføjelser til et *-tøj*, hvor det logisk rigtige forled (*træk-* el. lign.) er droppet, helt parallelt med hvad vi så ved sammensætningerne *lånetøj* osv. i forrige afsnit.

De forskellige forled fortæller, hvilket dyr seletøjet er beregnet til, hvornår det bruges, hvad der særligt karakteriserer typen, hvor på dyret netop denne del anbringes, osv.: *studetøj*, *arbejdstøj*, *stavgøj*, *bag-* el.

²³ IJSK top. 1214.

²⁴ IDD top. 912. Forenklet lydskrift.

²⁵ IJSK top. 1707. Forenklet lydskrift.

arbejdstøjet (iflg. afsnit 2, slutn.)

arbejdstøjet (iflg. artiklens indledning)

arbejdstøjet (iflg. afsnit 4, slutn.)

rumpetøj. Det er stort set forled af samme typer som dem, vi mødte i artiklens indledning – brugt om beklædning. En kendt sønderjysk kilde kan da også nøjes med en og samme betegnelse, når der fortælles, hvordan man drog til gilde: »Di vår old i e Stå'sty, åse e Hæ·st« (= de var alle i stadstøjet, også hestene).²⁶

5

Nu er spørgsmålet: Kan de to betydninger ('seletøj' og 'beklædning'), som forenes i ovenstående citatet, tænkes at fungere side om side i dialekterne? Det er et spørgsmål, der angår både sammensætningerne med *-tøj* og det usammensatte ord. Da vi lige har set, hvor ubesværet man anvender ordet om seletøj, munder spørgsmålet vel i virkeligheden ud i et andet: Har *(-)tøj* også været den ægte betegnelse for personbeklædning i vore dialekter?

Der er en hel del, som taler imod. I den grundigste undersøgelse, der foreligger over en dansk dialekts ordforråd, meddeles det fra Holstebroegnen: »Det almindelige ord i ssgr. [= sammensætninger] til betegnelse af redskaber, brugsgenstande, er *-tøj*, som kun i denne bet[ydning] har borgerret i dialekten, hvorimod det i bet[ydningen] 'klæde, stof' er et ganske nyt og fra rigssproget lånt ord«. Nogle sider længere fremme ses det, at betydningen 'seletøj' er indbefattet i de nævnte 'redskaber, brugsgenstande'. Og endnu senere hedder det om *tøj*, at »Nu trænger ... også bet[ydningen] 'klæder' ind ... og snart vil vel også ænsæt tøj fortrænge ænsæt klæj'er«. ²⁷ Dialektens ældre ord for personbeklædning er altså *klæder* – et andet tysk indlån –, ligesom stoffet her til kunne hedde *klæde*.

En halv snes kilder fra alle egne af Jylland og Fyn bekræfter, at *(-)tøj* er en yngre betegnelse for folks tøj end *(-)klæder*. Det er købstadskulturens brug af ordet, der har bredt sig til landdistrikternes dialekt. Som en kilde fra Odderegnet før århundredskiftet udtrykker det: »*Klæder* er

²⁶ M.B.Ottsen: Hostrup-Dansk. II.3.228. (udg. 1965, forf. ca.1940). Forenklet lydskrift.

²⁷ Peter Skautrup: Et Hardsysselmål (1929-79) I.79f,85,175.

alm[indelige] Hvergarns-Kjoler til Forskj[el] fra *Tøj* og *Kjoler* om det finere købte *Tøj*«. Og der gives et godt eksempel: »Du vil da ikke ha' Klæder paa idag, siger Konen til sin Mand, der skal i By. – Du skulde hellere ta' dit *Tøj*!«.²⁸

Da hensigten med denne artikel er at opspore dialekternes selvstændige brug af (-)*tøj*, vil vi ikke regne 'beklædningsgenstand' med blandt hovedbetydningerne, og vi vil heller ikke forfølge den mængde af sammensætninger med *-tøj* (= klæder), som efterhånden har vundet indpas i folkesproget.

Tilsvarende vil vi her se bort fra (-)*tøj* i betydningerne 'produkt' eller 'stof, materiale' – betydninger som dialekterne stort set deler med rigsmålet, og som enten stammer derfra eller er stivnede rester af ældre sprogbrug; jf. *syltetøj*²⁹, *kobbertøj*³⁰ mv.

6

Fælles for de behandlede betydninger af *-tøj* er, at de åbner en sproglig genvej. Bonden har (ligesom os andre) haft brug for at omtale sæt af redskaber, grupper af ting – og har somme tider stået og manglet en egnet fællesbetegnelse. I sådanne situationer har mennesker altid tyet til sproglige jokere – ord som blot signalerer i hvilken retning tanken går, og overlader resten af besværet til den man taler med. Når bare de samtalende deler erfaringer og interesser, og det omtalte er rimeligt veldefineret i situationen, fungerer det fint med sådanne signaler.

For bonden var sammensætninger på *-tøj* (og lign.) et uforligneligt middel til at signalere en forestilling om sæt, samling el. kategori uden omkring det begreb, der optræder som forled i sammensætningen.

²⁸ IJSK top. 2137.

²⁹ *Syltetøj* har helt op til vor tid været fremmed for nogle jyske dialekter: i Nordvestjylland talte man om *sylte*, i Sønderjylland om *tyksaft* eller *marmelade* (idet *syltetøj* kun dækkede hensyltede grøntsager).

³⁰ Blandt stofnavnene har Sønderjylland dog optaget *pottetøj* (= stentøj, klinker); f.eks. fortæller en kilde fra top. 3131: »i '48 da bøege ... mi Faavese de hætt Huus ... hvæannen Lau æ Muersten, aa hvæannen æ sorn a Pottøj« (= i 1848, da byggede min forgænger det her hus, hvert andet lag [sten] er mursten og hvert andet er sådan klinker). Ordet har tydeligvis udviklet denne betydning med udgangspunkt i kollektivbetydningen fra afsnit 2 (= pottevarer).

Situationen har så ydet sit til den rette forståelse – selv når samme ord på *-tøj* fra tid til anden kan høres i forskellige betydninger: *mælketøj* el. *malketøj* = 1) malkeredskeer, 2) koens yver, 3) (men nyere:) det tøj, man havde på ved malkning; *mosetøj* = 1) redskaber til tørvegravning, 2) jordbund og bevoksning i mosen. Se også illustrationerne på s.29.

Men det er ikke kun, fordi man mangler den præcise glose, man tyr til ordet og sidsteleddet *(-)tøj*. Også ulyst til at beskæftige sig nærmere med sagen gør det fristende at bruge denne joker, og hermed er vi ved den tredje hovedbetydning af *(-)tøj*, nemlig den nedladende og foragtende: *en kategori (af væsner, ting eller handlinger, nævnt i forleddet eller givet i situationen), betragtet under en negativ synsvinkel*. Det er klart nok atter kollektivbetydningen fra afsnit 2, som har fået en særlig drejning.

Allerede på indlånstidspunktet har *tøj* formentlig haft denne afstandtagen som en af sine hovedbetydninger. *Dummes Zeug* er jo et velkendt tysk udtryk for ‘pjat’, og rigsmålet rummer en del forstenede ord, hvor *tøj* betyder ‘stads’: *utøj*, *væggetøj* mv.

De netop nævnte ord genfindes i vore dialekter. Særlig udbredt er vel *utøj*, der ikke blot som i rigsmål dækker lus og lopper, men skadedyr overhovedet. Fra Himmerland fortælles således om en gammel skik: »Den første Kjærv, der om Høsten bragtes i Laden, blev også indviet med en ‘Apostelbøn’, saa at ‘Utøiet’, dvs. Muus og Rotter, ikke fik Lov til at røre mere af Kornet end den anviste Kjærv.«³¹ Og fra Åbenråegnen indberetter en meddeler, at »uty ... brugtes også ... om rov-fugle, f.eks. høge, og rovdyr (ilder, mår), der ville tage hønsene.«³²

Når skadedyrets navn indgår som forled i skældsordet, får man udbrud som dette fra Sydslesvig: »a fåw·ltøj hæ mo·cht heæ (= Fuglene har moget her, dvs. gjort det beskidt, efterladt Exkrementer).«³³ Og

³¹ IJSK top. 1481.

³² IJSK top. 3211. Måske har også rigsmålet tidligere haft den videre betydning af *utøj*; i hvert fald omtaler en embedsmand, beskæftiget ved hedekoloniseringen, i 1764 ulve som »Dette Utøj, hvormed de jyske Heder temmelig ere besatte. Se Skivebogen 1912.127.

³³ Marie og Anders Bjerrum: Ordbog over Fjoldemålet (1974) I.179. Forenklet lydskrift.

mon ikke også der ligger en snært af foragt i nogle af de sammensatte ord for vækster og jordbundstyper, vi berørte i afsnit 2: *grødetøj*, *mosetøj*?

Betændelse og udslæt er selvfølgelig også noget *-tøj*. »Ja ha fåd toi i tömmajn«, kan man sige på Bornholm, når man har fået ”edder” i tommelfingeren.³⁴ Og udslæt kan flere steder kaldes *hedetøj* eller *kløtøj*.

Persongrupper af enhver art kan degraderes til *-tøj*, hvis de skejer ud fra normen, eller hvis man af anden grund ærgrer sig over dem. Rime- ligt uskyldigt er det, når et mandfolk fra Djurs tager sig til hovedet over kvinders adfærd med ordene: »de ær et te å kãm te ræt mæ de kwenj- töw« (= det er ikke til at komme til rette med de kvindfolk).³⁵ Kvin- derne kunne jo bare tage til genmæle – og på Fyn gjorde de det: »Sådan er det med det hantøj.«³⁶ Så er det straks værre, når hele grupper af outsiders og udlændinge er blevet stemplet som *skarnstøj*, *rakkertøj*, *tyvetøj*, *tiggertøj*, *tatertøj*, *tyskertøj* osv. Med næsten samme foragt (og frygt?), som når djævelskab og underjordiske hed *trolدتøj*, *heksetøj*, *elletøj* osv. – og med fuldstændig samme betydning, som vi kender fra rigsmålets *-pak*.

Alt i alt er vi stødt på en 30-40 sammensætninger med *-tøj* i den negative betydning. Men det er nok så almindeligt, at *tøjets* art giver sig selv i situationen eller vanskeligt lader sig fange i et enkelt ord. I begge tilfælde nøjes man med det usammensatte *tøj*. Det bruges en del om personer og dyr³⁷, og det er næsten enerådende, når man vil tage afstand fra en bestemt opførsel.

I en fortælling fra Silkeborgegnen siges det således om nogle krimi- nelle: »Hans Mæhjelpere maat di skyh en hwi Pind ætte, de luse Tøv« (= hans medhjælpere måtte de skyde en hvid pind efter, det lusede *tøj*).³⁸ Og fra Nordvestsjælland fortælles det, at der blev lagt låg over

³⁴ J.C.S.Espersen: Bornholmsk Ordbog (1908) 354.

³⁵ IJSK top. 2029. Forenklet lydskrift.

³⁶ IDD top. 851.

³⁷ Ret beset hører ovennævnte *udyr* jo herhen, for forleddet *u-* er vel først ”i anden omgang” føjet til det negative *tøj* (med droppet forled) – sådan som vi i de foregående afsnit har set det med *lånetøj*, *studetøj* etc.

³⁸ C.Sørensen Thomaskjær: To Fortællinger (1893) 15.

gryden med levninger, »at ikke katte og tøj skulle gå og snage i det«. ³⁹ Når ordet bruges om børn og andre hjælpeløse væsner, viser det i øvrigt knap så meget foragt fra den talendes side, som det viser medynk – noget i retning af rigsmålets *stakkel* eller *pjok*. F.eks. siger Lavest Post fra Vejenkanten om nogle hundehvalpe: »Di frys nok, de sølle Tøj«, og så trækker han sin frakke af og lægger over dem. ⁴⁰

Så vidt om væsner, og nu til opførsel der er *tøj*. En meddeler har hørt en kvinde fra Skiveegnen sige nok så forarget: »De' æ da Tøw' aa kyrv' Brø', nær I haa'r en ha'l Sej'tekaa·g« (= det er da tøj at købe brød, når I har et halvt sigtebrød tilbage) ⁴¹, og han tilføjer: »Ordet Tøw' kan oversættes til alt, hvad der er ilde anbragt af baade den ene og anden Art«. *Pjat* kunne man passende sige på rigsmål. I andre tilfælde trækker betydningen mere i retning af *snak* eller *vås*, som når en falstersk fader bebrejdende siger til sin søn: »Va æ no de få dåmt Tøj, do kåmmer mæ.« ⁴² Eller *ballade*, som eksemplificeret i en før citeret sønderjysk dialektbeskrivelse: »Do ha da væl itj væt mæ ve de Ty? (= Du har dog vel ikke været med ved disse Skarnsstreger? dette Slagsmål? dette Drikkeri? o.a. slemt).« ⁴³

En sproglig joker er selvfølgelig allerbedst på sin plads, hvor ordene helt svigter, men følelsen må have luft. Situationen er næppe skildret bedre end af Knuth Becker. I sin anglen efter sympati, men også lidt for at nyde den dramatiske virkning, forledes hovedpersonen Kai til at betro kammeraten Gaj en forfærdelig historie om, hvordan han er født i tugthuset. Gaj suger historien til sig, opfyldt af lige dele medlidenhed og sensationslyst. Da Kai brat stopper og leende vedgår, historien er løgn, reagerer Gaj prompte: »'Hva' – hva' Satan – din –.' Gaj ler ikke, han rejser sig og vender helt Siden til, da han rask gaar ud af Kamret. Han har int' Ord for saadan noget – noget – Tøw.« ⁴⁴

³⁹ IDD top. 242.

⁴⁰ J.Jacobsen: Tæjelownessjow (1892) III.16.

⁴¹ IJSK top. 2474.

⁴² Frederik L.Grundtvig: Livet i Klokkergaarden (udg. 1909) 69.

⁴³ M.B.Ottsen: Hostrup-Dansk. II.4.165. (udg. 1966, forf. ca.1940). Forenklet lydskrift.

⁴⁴ Knuth Becker: Uroligt Foraar (1938-39) II.123.

Vi har nu efter bedste evne opridset hovedlinjerne i dialekternes brug af (-)tøj. Lad os blankt vedgå, at vi ikke er kommet ind i hver eneste krog; og i de ordbogsartikler om tøj, vi hver for sig skal redigere, vil det givetvis blive svært at få alt materialet dækket ind under velafgrænsede betydninger. Men det er ikke vores skyld – sådan *er* sprog simpelthen, det tøj!

Et levende ordforråd balancerer altid mellem veletableret betydning og ny anvendelsesmuligheder. Jo flittigere et ord bruges, jo hurtigere udkrystalliseres der bestemte hoved- og underbetydninger, mønstre for hvordan det kan bruges i sammensætninger osv. – sådan som vi har set tøj etablere sig fast inden for betydningerne ‘sammensat redskab’, ‘sæt af sammenhørende genstande’, ‘seletøj’, ‘stads’ og via indlån fra rigsmålet ‘beklædning’. Disse indarbejdede betydninger gør ordet til et velfungerende værktøj, sprogbrugerne kan stole på.

Der er brug for ord af vekslende præcision. *Mosetøj* er faldet på plads i en bred betydning af ‘redskaber man bruger i mosen’, eller ‘jordbund og bevoksning i mosen’; omvendt blev det midtøstjyske *kaffetøj* efterhånden anvendt i en meget præcis betydning: »Imidlertid havde Eriks Kone faaet bagt et stort Bakkelse og hentet Kaffetøj« hedder det i en optegnelse fra Djursland, og så forklarer optegneren i en note, at »[Kaffetøj] var i Egnens Dialekt altid lige Vægtdele af Bønner, Cikorrie og brunt Sukker (Kandis)«. ⁴⁵ Velbekomme!

Men der er intet varigt ved betydninger og betydningsmønstre. Betydninger opgives, når vor virkelighed eller konkurrence fra andre gloser gør dem overflødige; og samtidig er der folk, der spontant og dristigt afprøver ordene på ny opgaver, i yderkanterne af de gamle betydninger. Det er – også i tilfældet tøj – sådanne betydninger på fødselsstadiet, man som ordbogsredaktør har sværest ved at få skovlen under.

I vor sammenhæng drejer det sig først og fremmest om den direkte positive anvendelse af ordet (-)tøj, der er registreret fra en lille halv snes kilder på Øerne og Bornholm – i strikte modsætning til oven-

⁴⁵ Danske Folkemaal. IX (1936) 97.

nævnte hovedbetydning 'stads'. »Selvbinderne, det var noget anderledes tøj at køre med [end aflæggerne]«, lyder det således anerkendende fra en lollandsk bonde⁴⁶. Fra Nordsjælland er optegnet det begejstrede udbrud »Da ska I se tåj« (= da skal I ellers se *tøj*)⁴⁷, og det kan – efter Ømålsordbogens samlinger at dømme – ligeså godt have drejet sig om *bådetøj* (= fremragende både) som *parretøj* (= et par heste, der gik glimrende i spænd). Og hos Martin Andersen Nexø er positivbetydningen litterært afhjemlet: Karle og piger fra Stengården er på skovtur i Almindingen Sankthansaftens dag; forkarlen Karl Johan opmuntrer det trætte selskab: »Nu er der kun Ekkodalen til Rest ... Den maa vi have med, for det er Tøj det! Der skal I høre et Ekko, som hede Helvede ikke har Mage til.«⁴⁸

Et andet sæt data, vi får svært ved at tackle fyldestgørende, er de gamle samsingers udsporede anvendelser af (-)tøj. Lad os blot nævne et velafhjemlet udtryk som »we da ws tew'« (= ved dagens lys, ved højlys dag), og familieøgenavne som »Beretew'e«, »Skuenitew'e« (= familien Børge hhv. Skåning).⁴⁹

Men også vitsens grænseoverskridende brug af ord er drilsk. Lad os slutte af med et eksempel på det. »Da Hjemmebrændingen blev forbudt, var det vanskeligt med det Brændevinstøj. Kontrollørerne [fra toldvæsenet] kom og gjorde Husundersøgelse; fandtes det, tog de det med sig, og maaske fik Ejeren Mulkt. ... Søren Møll i 'Gaahd' [nær Ringkøbing] var ... meldt. Kontrollørerne kom uventet, men Søren Møll forstod at tage imod dem. 'Har du Brændevinstøj?' spurgte de. 'Ja, de haar a', sagde han, gik hen til Skænken, tog Brændevinsflaske, Glas og Smaakager og satte paa Bordet. 'Vær nu saa gue [= værsgod].' Kontrollørerne tog mod Forfriskningen, og imens gemtes Brændevinstøjet.«⁵⁰ Takket være, at Søren Møll bevidst misforstod *brændevinstøj* som 'de ting man bruger, når man sidder og får et glas brændevin', i stedet for at tage ordet i dets gængse betydning: 'de redskaber man bruger til at fremstille brændevin'!

⁴⁶ IDD top. 802.

⁴⁷ IDD top. 122a. Forenklet lydskrift.

⁴⁸ Martin Andersen Nexø: *Pelle Erobreren* (1933) 187.

⁴⁹ IJSK top. 355. Forenklet lydskrift.

⁵⁰ Hardsyssels Aarbog. 1921.76f.

Asgerd Gudiksen:

Meget liner som på Sælland ...

Afledningsendelserne *-et*, *-ig* og *-eret* i jysk

I. Sammenligning mellem rigsmålet og jysk

I et af Maglekilde Petersens humoristiske småstykker, affattet på sjællandsk, skriver en emigrant hjem fra Amerika: »... nu er jeg i Amerika og jeg haver set vilte Intejanere og meget her liner som paa Sælland og meget her liner ikke som paa Sælland ...«¹.

Samme betragtning kan man gøre sig, hvis man sammenligner brugen i jysk og på rigsmålet af de to betydningsbeslægtede afledningsendelser *-et* og *-ig* i ord som *blodig*, *fedtet*, *tåget*, *drenget* osv. Meget ligner som på rigsmålet, og meget ligner ikke som på rigsmålet.

I rigsmålet er *-et* som bekendt den mest almindelige af de to afledningsendelser, mens *-ig* kun forekommer i et begrænset antal ord, og kun *-et* kan tages i anvendelse til nydannelse. I de fleste jyske dialekter forholder det sig omvendt. Som jeg skal vende tilbage til, er *-ig* (udtalt [→]) mange steder i Jylland langt den almindeligste af de to afledningsendelser og indgår også i nydannelser.

Men hvis vi betragter de to suffikser under ét og ikke tager hensyn til, at jysk ofte har *-ig* hvor rigsmålet har *-et*, kan vi konstatere at *-et/-ig* stort set har samme funktion i rigsmålet og i jysk.

Der kan udskilles tre hovedtyper af tillægsord på *-et/-ig*:

1. Typen *blodig*, *melet*, *stenet*, *knoldet*, *bakket*, *mudret*, *grynet*, *blisset* (om hest der har en hvid plet i panden) – og for også at nævne nogle eksempler, der ikke tilhører rigsmålet: *halmet* ‘fyldt med halm(-strå)’, f.eks. om gårdspladsen, *gæret* (om dej, der indeholder for meget gær), *lynget* ‘bevokset med lyng’, *sneet* ‘dækket med sne’, *regnet* ‘regnfuld. Typen be-

¹ Maglekilde Petersen: Et Geni. Udvalgte Fortællinger. 1896. s.76.

står af afledninger, hvis førsteled betegner stof eller materiale (*mudder, sne* osv.), form, udseende eller konsistens (*knold, stribe, plet* m.v.). Denne type er den centrale både i rigsmålet og i jysk, og typen er almindelig i alle jyske dialekter.

Hertil slutter sig en mindre gruppe afledninger til abstrakter, f.eks. *søv-nig, tørstig, heldig* og jysk *lunet* ‘lunefuld’.

2. En type med personbetegnelse som grundord, f.eks. *drenget, barnet, tosset*. Afledningerne angiver, at en person ligner, minder om det grundordet angiver. Et eksempel (optegnet i Østjylland): *han er så drenget* (= ‘barnagtig’), *det er ligesom han aldrig bliver voksen*.²

3. En type med udsagnsord som grundord, f.eks. *sjusket, fjantet, pibet*. Disse afledninger angiver i reglen, at en person handler eller har tendens til at handle som grundordet angiver.

De to sidste typer står hinanden betydningsmæssigt nær. Fælles for dem er, at de begge karakteriserer en person.

Udover hovedtyperne findes der er ganske lille gruppe, der har tillægsord som grundord, f.eks. jysk *tværig, tværet* ‘tvær’, eller et gammelt ord som *blakket* (afledt af tillægsordet *blak* ‘gulbrun, sandfarvet’, som ikke længere anvendes i dansk; om *blakket*’s betydningsudvikling i jysk se Ord & Sag 5 s.51ff.).

Foruden forholdet mellem *-et* og *-ig* er der en anden, mere iøjnefaldende forskel mellem jysk og rigsmålet. I jysk forekommer der hyppigt, – ved siden af de almindelige afledninger på *-et/-ig* – en udvidet type på *-eret*, f.eks. *bakkeret* [*bakərə*], *dingleret* [*deŋləərə*] ‘dinglet, dinglevorn’. Mest almindelige er *-eret* afledninger, der slutter sig til type 1 ovf.: *bakkeret, fregneret, pletteret, steneret, striberet, halmeret* ‘fuld af halm’ osv. Sådanne afledninger er almindelige overalt i Jylland. I rigsmålet er kun *knudret* og *nopret* almindelige.³

Men det er ikke kun med hensyn til formen, der er forskelle mellem jysk og rigsmålet; det er der også i brugen af type 3. I rigsmålet udgør denne type (afledninger til udsagnsord) kun en lille gruppe. I visse jyske dialekter er typen derimod uhyre almindelig, idet *-et/-ig* kan knyttes til næsten ethvert udsagnsord, der har med menneskelig handling at gøre.

² Hvor citater – som her – er gengivet i rigsmålsform, er de omsat af mig. Citater i Lyngbys lydskrift er omsat til Jysk Ordbogs lydskrift.

³ Se herom Kristen Møller: Jyske Adjektiver på *-eret*. 1935. Om *-eret* i rigsmålet spec. s.17.

I det følgende vil jeg især koncentrere mig om denne type og den beslægtede type 2, afledninger til personbetegnelse. Men inden jeg når så langt, vil jeg nærmere uddybe forholdet mellem *-ig* og *-et* i jysk. Der foreligger allerede en grundig afhandling om *-eret* i jysk, nemlig Kristen Møllers »Jyske Adjektiver paa *-eret*« fra 1935. (Sprog og Kultur III s.1-32). I afhandlingen gør Kristen Møller også ret udførlig rede for *-et* og *-ig*. Han havde den store fordel fremfor mig, at han selv talte en østjysk dialekt, som han i afhandlingen naturligvis tager udgangspunkt i. Til gengæld har jeg haft mulighed for at benytte Jysk Ordbogs samlinger og hermed få et mere præcist billede af udbredelsen end Kristen Møller, der i sin tid stort set måtte nøjes med Feilbergs Ordbog.

II. Forholdet mellem *-ig* og *-et*

På kort 1 er vist udtalen af endelserne *-ig*. og *-et*. I næsten hele Jylland er udtalen af *-ig* [-ə]; kun i et lille østjysk område (dele af Djursland) høres formen [u, o], der er rest af en gammeldansk sideform *-ug*.⁴ Endelsen *-et* udtales [-ət], [-əd], [-ər] el. [-ə], ligesom fortids tillægsmåde (og datid) af svage verber svarende til *-ede* bøjningen på rigsmålet. Som kortet viser, er de to endelser faldet sammen, hvor begge udtales [-ə]: i et nørrejysk område, et sønderjysk område og på Samsø .

I det øvrige Jylland udtales endelserne forskelligt. Men i vistnok⁵ hele den vestlige del af Jylland (Thy, Mors, Hardsyssel, Sydvestjylland og Vestslesvig) har både afledninger svarende til rigsmålets *-ig* afledninger og til rigsmålets *-et* afledninger normalt endelsen [-ə], dvs. *-ig* (jvf. kort 1). Det bør imidlertid bemærkes, at rigsmålet ikke altid har den oprindelige

⁴ *-ug* har tidligere haft langt større udbredelse i østjysk jvf. Peter Skautrup: Jakob Madsens dansk. Acta Jutlandia III. 1931. Kortet herfra over *-ug* formernes udbredelse er gengivet i Skautrup: Det danske Sprogs Historie II s.190.

⁵ Jeg har ikke foretaget en tilbundsående undersøgelse. Foruden spredte iagttagelser bygger jeg på følgende trykte kilder: Arne Espgaard: Vendsysselsk Ordbog I-IV, Hjørring 1972-74. – A.C.Skyum: Morsingmålets Ordforråd I-II. 1948-54. – Peter Skautrup: Et Hardsysselmål I-II. 1927-79. – Bent Jul Nielsen: Et Bjerreherredsmål. 1968. – Ella Jensen: Nord-samsisk. 1959. – Peter Andersen: Et Hadsherredmåls Formlære. 1957. DF 17. s.53-116. – Utrykte optegnelser fra flg. sogne: Torsted i Thy (opt. af Torsten Balle), Todbjerg i Midtøstjylland (opt. af Kristen Hald), Jelling i Sydøstjylland (opt. af Hans Veirup). – Endvidere er benyttet Ella Jensen: Spor af Adjektivsuffikset *-ot* i jysk. Utrykt manuskript. Institut for dansk dialektforskning nr. 289 (hvori bl.a. er udnyttet Ella Jensens egne optegnelser fra Mandø, Øsby (Sydøstjylland), Frøslev og Houlbjerg (Østjylland), Feilbergs Darumsamling i Feilbergs Ordbog samt K.J. Lyngbys optegnelser fra Agerskov).

form. I en del tilfælde er her sket skifte af afledningsendelse fra *-ig* til *-et*. Det gælder f.eks. for *bugtet, muldet, pibet, sandet*.

Det vil sige, at når man i jysk møder endelsen *-ig* [-ə] svarende til *-et* i rigsmålet, er der to mulige forklaringer: rigsmålet har skiftet *-ig* > *-et*, eller jysk har skiftet *-et* > *-ig*. Derudover er der en tredje mulighed: nydannelse på jysk grund med afledningsendelsen *-ig* [-ə]. Og det er antagelig den mulighed, vi oftest står over for ved de typer, det drejer sig om her.

I den østlige del af Jylland er endelsen *-et* (med de former, der er angivet på kort 1) langt mere almindelig, selvom der også her i større eller mindre omfang er eksempler på *-ig*, hvor rigsmålet har *-et*.⁶ Vigtigst er det i denne sammenhæng, at ovennævnte typer 2-3 normalt har endelsen *-ig* [-ə], dvs. at afledninger til udsagnsord normalt har en form der er forskellig fra fortids tillægsmåde. Ud over de 3 sammenfaldsområder jeg nævnte i begyndelsen, udgør Mols tilsyneladende en undtagelse: her har også afledninger til udsagnsord gennemgående endelsen [-əð].

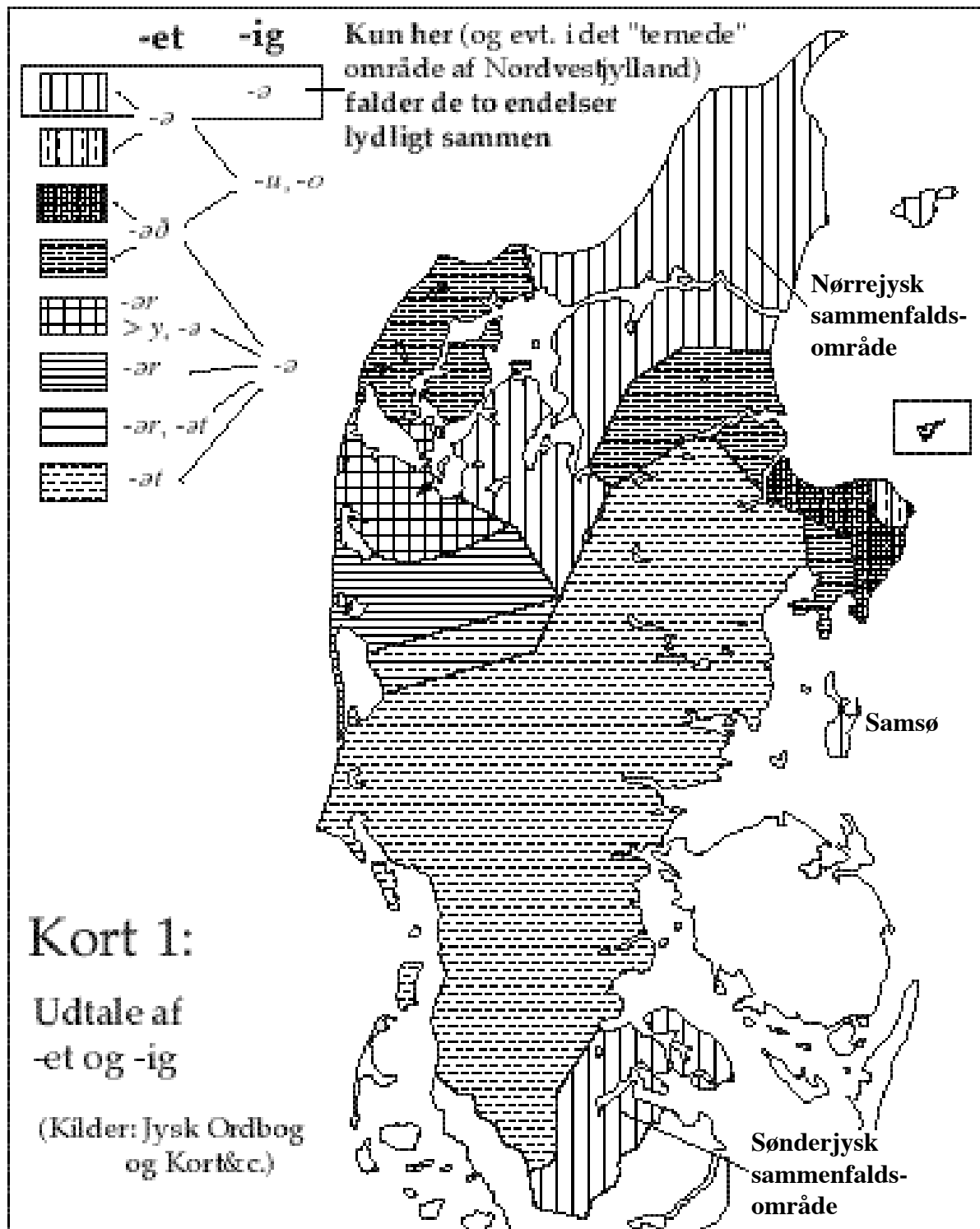
-eret har næsten altid udtalen [-ərə] og burde således egentlig gengives *-erig*, men jeg følger her den normale praksis, ligesom jeg også bruger skriveformen *-et*, selvom endelsen i mange tilfælde svarer til *-ig*.

III. Lidt historie

-ig og *-et* (der er opstået ved sammenfald af to endelser, svarende til oldislandsk *-óttir* og *-aŕr*) har rødder langt tilbage i fællesgermansk tid, men alle tre afledningselementer ser ud til oprindeligt næsten kun at have været brugt til tillægssord af type 1. Type 2 og 3 må antages at være forholdsvis unge, i dansk muligvis meget unge. Iflg. Skautrup »Det danske Sprogs Historie« III, s.371, er *-et* afledninger til nedsættende personbetegnelser først afhjemlet i rigsmålet i 1700-tallet; afledninger til udsagnsord omtales ikke af Skautrup. I Svensk er der derimod afhjemlet enkelte eksempler allerede i kilder fra 1400-tallet.⁷ Hvor gamle typerne er i jysk, kan der ikke siges noget sikkert om, men de kan meget vel være fra før 1700.

⁶ Som eksempel på en dialekt, hvor *-et* er dominerende, kan nævnes dialekten i Bjerre Herred.

⁷ Jvf. Niels Åge Nielsen: Dansk Etymologisk Ordbog. 1966, Kjeld Venaas: Adjektivsuffixet *-ga-* i norrønt. Oslo 1971 og Svend Benson: Studier över Adjektivsuffixet *-ot* i svenskan. 1951. – Specielt om afledninger til udsagnsord og personbetegnelse i ældre svensk: se Benson s. 14ff.

Ligeledes er det noget usikkert, hvor gammel endelsen *-eret* er; men i hvert fald er det ældste belæg, Kristen Møller har fundet, fra 1615. I nedertysk og hollandsk forekommer der også afledninger på *-erig*. Det antages dog ikke at endelsen er indlånt herfra; den har formentlig udviklet sig selvstændigt i jysk.

Udgangspunktet for de *-eret* afledninger, der har udsagnsord som grundord, er uden tvivl *-ig/-et* afledninger til udsagnsord hvis stamme ender på *-r*, f.eks. *pylret* [*pylərə*].

Afledningerne til navneord derimod udgår antagelig fra dannelser som *pletteret*, *fregneret*, hvor førsteleddet er de pågældende navneords flertalsform. Med afledningerne af denne type som forbillede er *-eret* efterhånden blevet brugt også til navneord, der ikke har flertalsendelsen *-er*, f.eks. *steneret* 'fuld af sten'. Men også afledninger som *mudret*, *pladderet* 'sølet' (til *pladder* = søle) og *tralleret* 'trævlet, pjaltet' (til *traller* = trævl, pjalt) kan have været mønsterdannende.⁸

IV. Typen *barnet*

Afledningerne med personbetegnelse som grundord angiver som tidligere nævnt, at en person ligner det grundordet betegner. De personbetegnelser der indgår, er normalt mere eller mindre nedsættende. Jeg kan f.eks. nævne: *numset* 'sjusket, urenlig' (Mors) (til *numse* = sjusket og urenlig kvinde); *hjadet*, der ligeledes bruges om urenlige kvinder; *gintet*, der iflg. meddelerne angiver at en pige er 'rask på det', 'fjantet', 'overgiven', og må være afledt af *ginte* = forfløjent pigebarn (iflg. Ordbog over det danske Sprog historisk set det samme ord som norsk jente); *vringlet* (til *vringel* = tvær, vrangvillig person) angiver at en person er vanskelig at omgås, f.eks. [*æn gaməl vrenələ manʹ*] (Agerskov, Sønderjylland). Ordet er afhjemlet spredt i det meste af Jylland, nord for Limfjorden forekommer ligeledes spredt *vringleret*.

Afledninger til de karakteristiske jyske dannelser på *-is* forekommer også: *flærriset* 'sjusket', om kvindemenneske), *knarriset* 'gnaven, pirrelig', vist især om små børn, *tværriset* 'genstridig, tvær'.

Der kan også nævnes eksempler som *abet* 'naragtig', *torsket* 'dum', *luset* 'nærig' (sml. *en nærig lus*), altså afledninger til dyrenavne brugt (overført) som nedsættende personbetegnelser (i modsætning til f.eks.

⁸ Kristen Møller drøfter spørgsmålet om *-erets* opståen udførligt, herunder forholdet til nedertysk og hollandsk.

luset ‘fuld af lus’ og *muset* i forbindelsen *lugte muset* ‘lugte af mus’, der er afledt til *lus* og *mus* i konkret betydning og derfor snarest af type 1). Og så er der hele rækken af afledninger med betydningen ‘småtosset, enfoldig, tåbelig’ og lign.: *tosset, tumpet, trokket, tjokket, tokket, stjabet, stjampet, tjampet*. Og der kunne nævnes flere!

Disse eksempler skulle være tilstrækkelige til at vise, at *-et/-ig* afledninger til personbetegnelse oftest bruges nedsættende. Og det er ligegyldigt, om grundordet i sig selv er neutralt: [*hun æ jo 'sto:r å stærk, mæn hun 'æ så ba'næ*] (Hostrup, Sønderjylland). Afledningernes betydning kan også gå i retning af ‘sølle’: [*a hå wæt* (dvs. været) *'nøj skraw'læ æn pa 'ðaw'*] (dvs. småsyg, sløj) (Torsted, Thy). Og ord som *proget* (til prog = lille dreng, der ikke magter noget endnu) synes at have en direkte medlidende klang. Hos Tang Kristensen⁹ omtales der således »en slagterdreng, en lille *proget* knægt« (der skal hente en kæmpestor so, han slet ikke kan magte).

Men det står fast, at *-et/-ig* afledninger til personbetegnelser stort set aldrig er rosende. Det eneste eksempel jeg er stødt på er *baset* (til bas = en, som udmærker sig frem for andre) i forbindelserne [*æn bå'se kå'l, kwæj, stu'ð*] (= karl, kvie, stud). Ordet er i Feilbergs Ordbog oversat »udmærket god«. Jysk Ordbogs samling rummer ikke andre belæg på *baset* end Feilbergs, der stammer fra Darum.

Ikke uventet er der kun få, spredte eksempler på *-eret* afledninger med personbetegnelse som grundord, f.eks. *progeret* (jvf. ovenn. *proget*), *skravleret*, *pjævseret* (ved siden af *pjævset*). Det er sikkert flertalsbegrebet, der endnu er levende ved størstedelen af de mange *-eret* afledninger af type 1, som virker blokerende for dannelse af *-eret* afledninger af type 2. De viste undtagelser skyldes formentlig påvirkning fra de afledninger til udsagnsord, som skal behandles i næste afsnit; afledningstype 2 og 3 ligger jo betydningsmæssigt hinanden nær.

V. Typen *pralet*

Leder man i Jysk Ordbogs samling efter *-et/-ig* og *-eret* afledninger med udsagnsord som grundord, træffer man eksempler som: [*di æ så grenære (grinneret) i 'dæn 'ålæ*] (dvs. alder) (Hundslund, Midtøstjylland); [*han æ sæ æw'alæ* (dvs. trættekær) *næ han hå nåwæ i æ hu:'j*] (Verst, Syd-

⁹ Ewald Tang Kristensen: Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, III (1891) s.143.

vestjylland) (til ævle = mukke, gøre vrøvl); *A tøges ett Knejten ritte wel grow, men han er osse så tæggere* (dvs. småttærende, sml. tægle = spise langsomt, nippe til maden).

Som det ses, angiver afledningerne i reglen, at en person handler eller har tendens til at handle, opføre sig på en uønsket måde; de bruges som oftest nedsættende. Karakteristiske er således også ord som *pjadret*, *pjalret*, *hjabret* og *bjaldret*, alle om den der lader munden løbe, f.eks. *han hae drogge så møj brænvín á wa nue bjaltre* (Karleby, Djursland); eller afledninger som *pralet* (og *praleret*), *språtet* (til språte = prale) og *brovtet*, alle tre med betydningen 'slem til at prale, vigtig el. lign.'

En ret fremtrædende gruppe er afledninger til udsagnsord, der betyder at 'være gnaven, give ondt af sig'. *Ævlet* er allerede nævnt. Andre eksempler er *kretlet* (til kretle = mukke, gøre vrøvl), der er almindeligt i Sønderjylland i betydningen 'irritabel, pirrelig', f.eks. om en syg der er vanskelig at gøre tilpas, en der er morgensur, et lille overtræt barn, osv. Spredt i den vestlige del af Jylland forekommer *knarret*, fx.: *do ær en bete knååre kål, lisom ham do ær åpkalt æter* (Agger)¹⁰; men langt almindeligere er *knarvorn*. Og til et lille overtræt barn kan man mange steder i Nørrejylland sige: *du må hellere komme i seng, du er så vrøvleret*. *Vrøvleret* er enkelte gange også anvendt om en voksen i betydningen 'smågnaven', Derimod er *vrøvlet* og *vrøvleret* ikke afhjemlet i rigsmålets betydning 'fuld af vås'. Der kan nævnes flere andre ord for gnaven, bl.a. *murket*, *krantet*, *knurret*.

Så er der en række afledninger på *-et/-ig* med betydningen 'som har let til gråd, tudevorn', især brugt om småbørn: *brølet*, *skriget*, *tudet*, *pjævet*.

En stor del af afledningerne angiver, at en person arbejder uhensigtsmæssigt, f.eks. for langsomt: *snøvlet*, *drevset*, eller for klodset: *klumret*, *fumlet*. *Fippet* og *hjappet* bruges om den, der arbejder forhastet og febrisk: *Vær da ikke så hjappe [jabø]. Tag det med ro*. (Hostrup, Sønderjylland).

Jeg kunne blive ved længe endnu. Men jeg skal indskrænke mig til at anføre nogle spredte eksempler, for at vise hvor forskelligartede udsagnsord der kan indgå i disse afledninger: *drillet* 'drillesyg', *frådset* (og en enkelt gang *frådseret*) 'grådig, slem til at frådse', *stumlet* (og *stumleret*) 'som går usikkert og stift (til stumle = gå usikkert, være ved at snuble), *tigget* 'slem til at tigge' (om et plagsomt barn).

Det er sjældent, at der forekommer afledninger af denne type, brugt om andet end en person; men der gives dog enkelte eksempler, f.eks. *krummet*

¹⁰ Fra Skattegraveren 10 s.174.

om brød, der krummer («så er det ikke godt æltet», tilføjer den kvindelige meddeler), *vallet* 'fedt bævrende' (*nøj vallet flesk*), *stikkeret* f.eks. om en busk.

VI. Udbredelsen

Der er kun afhjemlet halvt så mange *-et/-ig* afledninger af typen *barnet* (type 2) som af typen *pibet* (type 3): ca. 100 over for ca. 200. Til gengæld er der en del afledninger til personbetegnelse, der har stor udbredelse og formentlig er almindeligt brugte hvor de forekommer, bl.a. *tosset*, *tumpet*, *tuntet* og *klodset* (kendt over det meste af Jylland), *barnet* (almindeligt mellem Mariager og Vejle fjorde).

Hovedparten af afledninger til udsagnsord er derimod spredt afhjemlede. Til undtagelserne hører ord som *pjattet*, *sjusket*, *hjappet* samt *snalret* (i betydningen 'småfuld').

Mens afledninger til personbetegnelse ser ud til at være nogenlunde lige almindelige over hele Jylland (dog måske noget mindre hyppige i Vendsyssel end i det øvrige Jylland), er afledninger til udsagnsord mere ujævnt repræsenteret. Hovedtendensen er, at jo længere man bevæger sig mod syd, jo hyppigere forekomst. I Vendsyssel er der således kun afhjemlet ca. 10 forskellige afledninger af denne type, i Sønderjylland ca. 70. Midtøstjylland bryder eftertrykkeligt dette mønster: her er typen endnu mere almindelig end i Sønderjylland.

Udbredelsen af *-eret* afledninger til udsagnsord, *praleret* osv., underbygger indtrykket af at Midtøstjylland indtager en særstatus. Det er nemlig kun i dette område, typen er almindeligt forekommende, om end der også er afhjemlet en del eksempler i Nordvestjylland. Derimod synes *-eret* afledninger til udsagnsord at være sjældne i vores andet hovedområde for *-et/-ig* afledninger: Sønderjylland.

VII. -vorn og -et/-ig

Selvom der er afhjemlet et betragteligt antal dannelser på *-et/-ig* med udsagnsord som grundord, overgås dette antal langt af tilsvarende afledninger på *-vorn*: *dinglevorn*, *hjappevorn*, *stumlevorn*. Jysk Ordbogs samlinger indeholder omkr. 400 afledninger på *-vorn* af denne type. Afledninger på *-vorn* er kendt i næsten alle jyske dialekter, kun enkelte steder i Midtøstjylland er denne endelse praktisk talt fortrængt af *-et/-ig*.¹¹

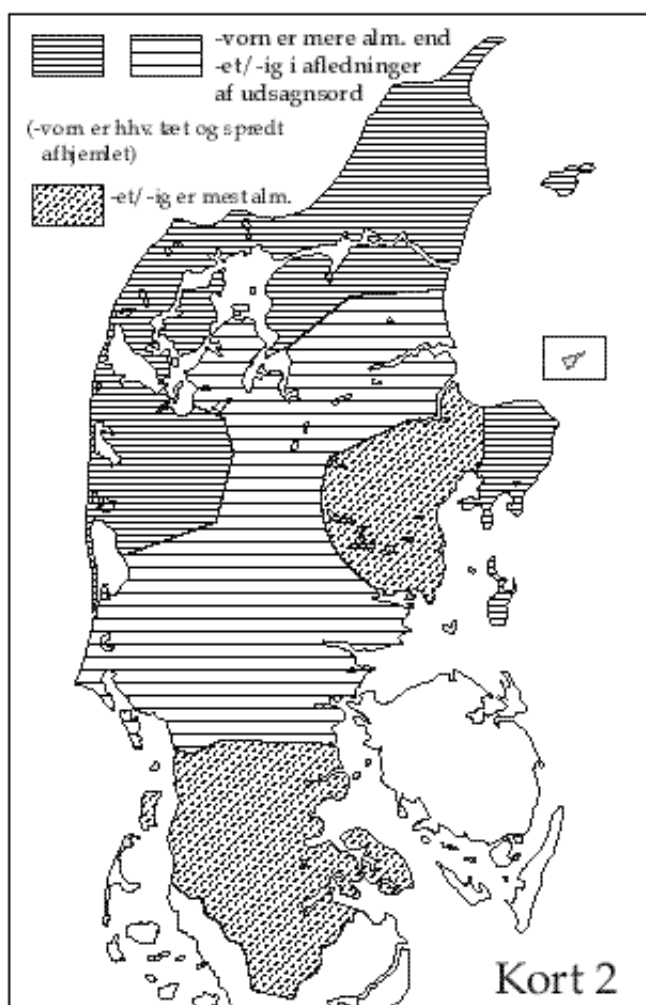
¹¹ Jvf. Kristen Møller. 1935. s.15 og s.19.

Afledninger på *-vorn* og *-et/-ig* forekommer altså side om side i stort set alle jyske dialekter. Forholdet mellem de to endelser er vist på kort 2.

Som det ses, er *-et/-ig* den foretrukne endelse i Midtøstjylland og Sønderjylland. I det øvrige Jylland er *-vorn* den mest brugte, men vægten mellem *-et/-ig* og *-vorn* er ikke den samme i hele dette område. Mens nemlig *-et/-ig* er tættest afhjemlet i den sydlige del af Jylland, og hyppigheden aftager jo længere vi bevæger os mod nord, er det omvendt for *-vorn*s vedkommende: *-vorn* er meget tæt afhjemlet nord for Limfjorden, mens forekomsten bliver sjældnere jo længere vi bevæger os mod syd.

Der er i jysk også afhjemlet afledninger på *-vorn* med en nedsættende personbetegnelse som grundord; de angiver lighed med det grundordet betegner. Men ser vi bort fra *skarnvorn*, *narvorn*, der vist er almindelige i de fleste jyske dialekter, og *barnvorn*, der er almindelig i Vestjylland, drejer det sig i de fleste områder kun om ret få afhjemlinger. I de fleste dialekter er afledninger på *-et/-ig* mere almindelige end denne type af *-vorn* afledninger.

Vendsyssel, Thy og Mors udgør dog en undtagelse. Her er afhjemlet ikke så få afledninger til personbetegnelser, f. eks. *gåsevorn* 'dum', *skravlel*. *hjadevorn* 'sjusket', *abevorn* 'naragtig'. Nord for Limfjorden er *-vorn* afledninger afgjort mere almindelige end afledninger på *-et/-ig*.

Jørn Nielsen og Viggo Sørensen:

Dernede fra grænsen

- om sprog og liv i Højer

Sidste år kastede Ord & Sag blikket mod Læk – så langt sydpå der stadig kan høres dansk. I år går turen til Højer – så langt nordpå dansk sprog og nationalfølelse nåede at blive trængt af tysk ekspansion gennem de seneste århundreder. Højer udgør nemlig vest- eller vadehavssiden i den »truede firkant«, hvor fire kommuner havde stort tysk flertal ved afstemningen i 1920. Helt til 2. verdenskrigs afslutning var byrådet i Højer tysk domineret: 7 tyske mod 4 danske medlemmer; og dét afspejlede endda kun svagt den økonomiske magtfordeling: omkring 80% af jorden var på hjemmetyske hænder, kun 5% på danske.

Om alt dette, om de gnidninger den nationale modsætning gav i hverdagen – men også om hjemmetyske naboers villige hjælpsomhed over for en dansk tilflytter – kan man læse mere i Poul Andersens erindringer »Mine 9 år i Højer« (i Sønderjyske Årbøger 1979, s.132-190). Og samme modstridende følelser over for hjemmetyskerne vil man finde i efterfølgende beretning på Højer-dialekt.

Teksten på de følgende sider er forfattet og lydskrevet af Jysk Ordbogs meddeler fra Højer, Jørn Nielsen – med nogle få efterfølgende tillemplinger i retning af Jysk Ordbogs lydskrift. Dialekttekst og oversættelse til rigsdansk ses anbragt over for hinanden.

1 om 'dansk å 'tysk i 'hæwə uŋə ə 'kri:

ə 'dawlə 'språç i 'hæwə ha 'oʎtins væn 'synəjysk. 'de vā 'å ə 'foʎ' i di 'mei:st

3 'tysk fa'mit'ə: i 'sjætə 'hæwə 'by: vā ət 'tysk 'fle:ə1tət te 'ætə ə 'si:st 'kri:, å
de blæw snakət 'tysk i ə 'by1ro:j, 'lisəm ə ko'mando1språç i ə 'bran:1værn vā
5 'tysk. de gaw 'itj di 'stoW:ə pro'blei:mə.

7 la ə 'tyskə be'såt 'dan1ma'k dən 'ni:ŋ a'pre't 1940, blæw di bājn 'væt1komən
a 'manə 'jæm:1tyskə. di gaw ə sol'da:tə sigə'rætə å 'køi:ə i tri'omf 'run't i ə

9 'by: 'mæ dəm i dæ 'køi:ə1tyə. ætə'han' som ə 'væ'1macht haj 'fræm:1gån' o
'oʎə 'frāntə, 'håft 'manə a' əm, te ə 'græŋ:s viʎ bliw 'fløt. 'nawə 'a: əm skafət

11 sə sã'go'ə ən 'vi:ə 'fla:ç1stån' 'an', som di sã fek ən lo'ka:t 'ma:tə te å 'ma:t
ən 'sã't 'snoW:ət 'stri:f1o:. sã haj ə 'stån' di 'pråj'sisk 'fa:ə te dæn 'stoW:ə

13 'daw'. di fã'svun' 'knap1awtə ætə æ 'kri: i fã'tks 'kak1law'n.

i'se'ə di 'tysk fã'rætnens fã'tk haj 'goW:j 'daw'. 'nawə a: əm fek sə ə 'æte-

15 mærs1kafə 'væ 'syndə mæ ə 'he'i:tə fa'mit'ə o ə 'by:s 'be:st ho'tæt'. 'anə gek
'dawlə te 'kroW:s fã å 'ty: sæ 1nawə, å ə 'by:s 'spesə bāj 'tit di tysk åfi'sei:ə.

17 'jæm' te 'spi:sən. de ku 'iŋ' i'mæl: gi nawə 'spo:sə situa'sjoW:nə, som ə 'dan-
skə 'moW:ət sə 1æw'ə.

19 ə 'tyskə haj ən 'gån' samlat ən 'stöf. 'som' 'iŋ', som di haj 'sæ:ŋ te ə 'tysk
'ønskəkon1sæ'f. 'dæn' 'syndə 1ætə'mærə, vo ə 'hetsən sku 'kom: i ə 'ra:dio, vā

21 ət 'ful' a 'tyskə o ə 'by:s 'be:st ho'tæt', de vā 1skru:ə 'op fã 'oʎə 'håj1talə, å
'oʎə 'viŋə staw 'spæ'1vit 'o:fən. 'lānt om 'læn: 'ko:m ə 'hetsən mæ ən 'sæ'f:tə

23 'tak fã ən 'stoW:ə 'som' fra dən 'liʎə 'dansk 'by: 'hæwə. de 'gaw' ət 'å'ntə
kra'vat'. 'nawə skælt 'u:ə o 'dæm, de haj sāt ə 'bræw 1op; 'anə lest 'a: 'jæm'-

25 'knap sã 'kras.

ə 'danskə præwət 'å 'o: å håʎ 'gån' i ə fã'e'i:nəŋs1liw'. di 'ko:m 'mei:st i ə fã-

27 'samleŋs1hu:s te 'fã:ə1dra:ç, 'saŋ1awtnə æʎə detə'tant. de vā fã 'oʎ, å de
'ske'i:t 'tit, te de vā 'tyskə mæ, 'sjæt' om ən 'oʎtins slut 'a: mæ å 'søŋ: "kån

29 'krestjan". ən 'awtən, 'jaw'n som ən haj 're'i:st sə fã å 'søŋ: ə "'kånə1saŋ",
'vå: ət ət pa 'jæm:1tyskə i ə 'sa:t, de blæw 'setən å demon'stre'i:ə. 'da 'språn'

31 ət ən 'tysk åfi'sei:ə 'hæn' te dəm å 'gaw' dəm ən 'æwə1ha'ten, de lat sæ 'hø'i:ə.
di 'språn' 'op å staw 'ræt uŋə ə 'he'i:tə 'saŋ'. om han ha fã1staw'ən 'dansk æʎə

33 1væn fra 'sy1slei:svich, ka man i 'daw' 'kon 'gjæt 1om'. di 'mei:st a di 'tysk
åfi'sei:ə vā 'dan'ət 'fã'tk - 'tit aka'dei:mikə i de se'vi:t.

Om dansk og tysk i Højer under krigen

Dagligsproget i Højer har altid været sønderjysk. Det var også tilfældet i de fleste tyske familier. I selve Højer by var der tysk flertal til efter den sidste krig, og der blev talt tysk i byrådet, ligesom kommandosproget i brandværnet var tysk. Det gav ikke de store problemer.

Da tyskerne besatte Danmark den niende april 1940, blev de budt velkommen af mange hjemmetyskere. De gav soldaterne cigaretter og kørte i triumf rundt i byen med dem i deres køretøjer. Efterhånden som Værnemagten havde fremgang på alle fronter, håbede mange af dem, at grænsen ville blive flyttet. Nogle af dem anskaffede sig endog en hvid flagstang, som de så fik en lokal maler til at male en sort, snoet stribe på. Så havde stangen de prøjsiske farver til den store dag. De forsvandt ret hurtigt efter krigen i folks kakkelovne.

Især de tyske forretningsfolk havde gode dage. Nogle af dem indtog eftermiddagskaffen hver søndag med hele familien på byens bedste hotel. Andre gik dagligt på kro for at nyde noget, og byens spidser bød tit de tyske officerer med hjem at spise. Det kunne ind imellem give nogle komiske situationer, som danskerne morede sig over.

Tyskerne havde engang indsamlet et større beløb, som de havde sendt til den tyske ønskekoncert. Den søndag eftermiddag, hvor hilsenen skulle komme i radioen, var der fuld af tyskere på byens bedste hotel. Der var skruet op for højtalerne, og alle vinduer stod åbne på vid gab. Langt om længe kom hilsenen med en særlig tak for et stort beløb fra den lille danske by Højer. Det gav vild opstandelse. Nogle skældte ud på dem, der havde formuleret brevet. Andre listede hjemad – knap så kæphøje.

Danskerne prøvede også på at holde gang i foreningslivet. De kom mest i forsamlingshuset til foredrag, sangaftner eller diletant. Der var adgang for alle, og det skete ofte, at der var tyskere med, selvom man altid sluttede af med at synge "Kong Christian". En aften, hvor man netop havde rejst sig for at synge kongesangen, var der et par hjemmetyskere i salen, der blev demonstrativt siddende. Da sprang der en tysk officer hen til dem og gav dem en overhaling, der var til at forstå. De sprang op og stod ret under hele sangen. Om han har forstået dansk eller været fra Sydslesvig, kan man i dag kun gætte om. De fleste af de tyske officerer var dannede folk – tit - akademikere i det civile.

35 di 'meⁱ.nich å æ 'uŋəðfi₁seⁱ.ə 'so: man 'māj'ə 'runŋt 'om' o ə 'kro^w:ə i 'sæt-
 1skop mæ 'jæm: 'tyskə. 'jæn' a dæm, de 'dawlə gek te 'kro^w:s få å 'drek mæ
 37 di 'tysk sol'da:tə, vå ən'gån', vo han vå uŋə'væjs 'jæm' mæ ən 'd̥'ntə 'bjø:ən,
 'vælt mæ ə 'sykət. han 'løⁱ. å 'vråt i ən 'van₁plask. 'jaw:n som de 'kom ən
 39 'manj' få'bi:, de vil jætɔp ham 'op. han vå da 'itj 'meⁱ.ə ful', in̥ han 'føst 'spu:ə

dən 'aŋ: æ do 'dansk, æljə æ do 'tysk? la ham, de vil 'jælp, 'sva:ə te han vå
 41 'dansk, 'åjt ə 'tyskə: "'så la mæ 'lech!"

de vå 'å 'jæm: 'tyskə, de hojt dæ 'sti: 'heⁱ:t 'reⁱ:n. 'jæn' 'a: əm vå dən 'tysk
 43 'præst. han vå 'māj'ə i'mo^w:ə, te di 'oŋ. 'minəskə 'mælt sə te ə "'wafən 'æs
 'æs". 'føⁱ:st 'gån' ən fek be'skeⁱ:n 'om', te 'jæn' a ə 'by:s 'oŋ. 'minj' vå 'foj'an o
 45 ə 'føstfrånt, blæw ət 'hojt ən 'minəgujs'tjenəst i ə 'ki^f:k. 'dæn' vå fylt 'heⁱ:t
 'op mæ 'famit'ə, 'vænə å 'no:bə - 'dansk å 'tysk, la ə 'præst i sin 'præf:kən
 47 'søⁱ: "'i'no har 'eŋən 'gin' sə 'sjæt' ə 'liw', å i'no ha 'eŋən 'fån' ə 'ræt te å 'tæj
 ət." 'de sku 'u:ən 'tviw't 'opfatəs - å 'blæw' 'opfatət - som ən få'döməts 'a',
 49 te di 'oŋ. 'mælt sə 'fri:vitə. 'de 'gaw' ən 'sto^w:ə skan'da:tə, å ə 'tysk 'meⁱ.-
 nich,heⁱ: præwət 'o: å fo ə 'præst 'fjæf'nət.

51 'hæn i'mo^w:ə ə 'slut o ə 'kri: vil ət pa 'dræŋ: a 'dansk fa'mit'ə. få'søⁱ.ch sə mæ
 ə let sabo'ta:sjə. di ståk 'eⁱ:lj te nawə 'jærnbənəvu:n, mæn blæw 'knap'awtə
 53 'fatsət. di blæw få'høⁱ:ə o ə komandan'tu:ə, vo 'jæn' a ə 'jæm: 'tyskə sku 'vi^f:k
 som 'tåtk. han 'snakət så 'gåt få di'hæ fjå^ftən-'fæmtən os 'knæjtə, te di 'slåp
 55 mæ ən 'a^f'va^fsət fra dən 'tysk koman'dant.

'aŋə 'tyskə 'opfu:ə sə 'knap så 'kø:n 'æw'ə få ə 'danskə. di 'tysk 'småfåtk
 57 vå 'tit di 'væ^fst; mæn 'de æ jo 'in̥ə 'vun̥ə. 'manə a əm 'fu:l, te di haj 'o^lt å
 'vin̥: å 'itj å 'ta:f. 'jæn' a ə 'slaw - ət 'kvin̥: fåtk, de vå 'ke:ŋ som ən 'rechtə
 59 'motə'sekə, vå ən'gån' komən 'op å 'træs mæ ət pa 'danskə. hun lat sæ 'al̥ə
 ge'foj, te 'aŋə sku ha de 'si:st 'o^w:ə, så hun slut ə 'træsən 'a: mæ å 'bjə:t:
 61 "'vin̥ə 'føst ə 'tyskə ha 'vun̥:ən ə 'kri:, væ 'o^lə 'danskə 'hæ^fpət 'i: ə 'slu:s".
 'så^f:n 'u:ə'ta:tətsə - å 'de, de vå 'væ^f. - vå 'o^lt 'samət 'mæ te å fo ə 'danskə å
 63 ə 'tyskə te å 'sto: 'stæj't 'æw'ə få ə'nə'n 'ætə ə 'kri: å 'heⁱ:t 'op i ə hat'tresə.

'æ vå 'itj 'meⁱ.ə in̥ ən tre-'fi:ə 'o:ə, la ət pa 'æljə^f. kamə'ra:tə haj 'haj' dæ
 65 'sjæw' 'u:ə 'a: å 'le:ə mæ ən 'ræm:s, æ sku 'øⁱ:fætə ə 'tyskə: "'tyskə 'pak mæ
 ə 'sæk o ə 'nak, he'rut a ə 'la:ŋ mæ ə 'ståk i ə 'ha:ŋ". ən 'daw' vil æ ha 'jæn'
 67 a min kamə'ra:tə 'mæ 'hæn' å 'øⁱ:f ə 'ræm:s 'in̥' æwə ə 'rek te dən 'tysk
 'sko^w:t. uŋə'væjs de'hæn' 'le:ə æ ham ə 'ræm:s. da 'søⁱ. han 'plustə: "'jamən
 69 'æ æ da 'å 'tysk". 'de haj æ 'itj tæŋt 've. 'så 've:ŋ vi 'om' å gek 'jæm' i'gæn.

De menige og underofficererne så man meget rundt om på kroerne i selskab med hjemmetyskere. En af dem, der dagligt gik på kro for at drikke med de tyske soldater, var engang, hvor han var undervejs hjem med en ordentlig bjørn, væltet med cyklen. Han lå og rodede i en vandpyt, netop som der kom en mand forbi, der ville hjælpe ham op. Han var dog ikke mere fuld, end at han først spurgte den anden: "Er du dansk eller er du tysk?" Da ham, der ville hjælpe, svarede, at han var dansk, råbte tyskeren: "Så lad mig ligge!"

Der var også hjemmetyskere, der holdt deres sti helt ren. En af dem var den tyske præst. Han var meget imod, at de unge mennesker meldte sig til "Waffen SS". Første gang man fik meddelelse om, at en af byens unge mænd var faldet på Østfronten, blev der holdt en mindegudstjeneste i kirken. Den var fyldt helt op med familie, venner og naboer – danske og tyske, da præsten i sin prædiken sagde: "Endnu har ingen givet sig selv livet, og endnu har ingen fået retten til at tage det. Det skulle uden tvivl opfattes – og blev opfattet – som en fordømmelse af, at de unge meldte sig frivilligt. Der blev stor skandale, og den tyske menighed prøvede på at få præsten fjernet.

Hen imod slutningen af krigen ville et par drenge af danske familier forsøge sig med lidt sabotage. De stak ild til nogle jernbanevogne, men blev snart efter pågrebet. De blev afhørt på kommandanturen, hvor en af hjemmetyskerne skulle virke som tolk. Han snakkede så godt for disse fjorten-femten-årige knægte, at de slap med en advarsel fra den tyske kommandant.

Andre tyskere opførte sig knap så pænt over for danskerne. De tyske småfolk var tit de værste; men det er heller ikke så underligt. Mange af dem følte, at de havde alt at vinde og intet at tabe. En af slagsen, et kvindfolk, der var kendt som en rigtig rappenskralde, var engang kommet op at småskændes med et par danskere. Hun fandt sig aldrig i, at andre skulle have det sidste ord, så hun afsluttede skænderiet med at skribe: "Når først tyskerne har vundet krigen, bliver alle danskere smidt i slusen". Den slags udtalelser – og det, der var værre – var alt sammen med til at få danskerne og tyskerne til at stå stejlt over for hinanden efter krigen og helt op i halvtredserne.

Jeg var ikke mere end en tre-fire år, da et par ældre kammerater havde haft deres morskab ud af at lære mig en remse, jeg skulle råbe efter tyskerne: "Tyske pak med sækken på nakken, ud af landet med stokken i hånden!" En dag ville jeg have en af mine kammerater med hen at råbe remsen ind over hegnet til den tyske skole. Undervejs derhen lærte jeg ham remsen. Da sagde han pludselig: "Jamen jeg er da også tysk." Det havde jeg ikke tænkt over. Så vendte vi om og gik hjem igen.

- 70 *ən'gån' i ə hal'tresə 'skeⁱ·t ət ən 'grem' 'draw·n₁uløk. ən flåk 'ro^w·ə: fra dən*
'tysk 'ro^w·:klub 'drawnət 'u·ə i ə 'va·ə,haw. 'eŋən 'veⁱ·ə, vo'dan de gek 'te;
- 72 *mæn 'oļ· i 'hæwə, de 'haj· ən 'mo^w·to₁bo', sæjlət 'u·ə å 'leⁱ· ætə dəm. de 'vå*
som 'om' 'oļ· ə 'hæweŋə ætə 'dæn' 'uløk i'gæn ku 'snak 'sam'ət, 'uan₁seⁱ·t om
- 74 *ən vå 'dansk æļə 'tysk. som 'manə 'fåtk ku ₁bliw· 'jæns 'om' 'bach₁ætə: "de æ*
'gåt, de æ komən 'ro^w· i ə 'bu·də".

Kort karakteristik af af Højer-målet

Dialekten i Højer ligner på mange punkter den sydslesvigske dialekt i Læk, som blev præsenteret i Ord & Sag 9. Så her vil hovedvægten blive lagt på forskelle dialekterne imellem – og på fælles enkeltheder, som belyses bedre af Jørn Nielsens fintmærkende lydskrift. Tallene henviser til linjetælleren i dialektteksten ovenfor.

1. Selvlyd

Mere eller mindre udtalt er det vist overalt i sønderjysk, at rigsmålets *lange* e, ø og o udtales meget i retning af tvelyd: *ej, øj, ow*. Fænomenet er her i teksten markeret med et svævende ⁱ el. ^w (inspireret af Jørn Nielsens skrivemåde): *meⁱ·st* (26, = mest), *køⁱ·ə* (8, = kørte), *sto^w·ə* (5, = store). Rigsmålets *korte* e, ø, o lyder derimod uforandret i dialekten: *grem'* (70, = grim), *søŋ·* (28, = syng), *som'* (19, = sum). Nu er der ydermere sket det, at dialektens *lange* æ, ö, å udtales mere lukket end rigsmålets, ja næsten lyder som *e, ø, o* (blot *lange*), og sådan er de også skrevet her i teksten: *se'n* (19, = sendt), *kø'n* (56, = køn), *'by₁ro:j* (4, = byråd). Hele systemet af selvlyde er dermed blevet skævt, så dialektens *korte* æ, ö, å kommer til at stå helt for sig med udtalen *æ, ö, å: jæm'* (69, = hjem), *få'dömæts* (48, = fordømmelse), *gån* (19, = gang). Kun under særlige omstændigheder har dialekten *lange* lyd med samme udtale: *æ·, ö·, å·*. Dette skæve system af selvlyd findes også beskrevet af Ella Jensen i forordet til M.B.Ottsen: Hostrup-Dansk, I. – Ved de rigtige tvelyd finder vi helt samme lydovergange som i Læk: almindeligt dansk *åw, öw* er udviklet til *aw, æw*: *nawə* (14, = nogle), *æw'ə* (18, = over). Også tendensen til lukkede selvlyd foran *ŋ* går igen fra sidste års tekst: *miŋ* (44, = mænd), *vun'ə* (57, = under), *syŋdə*, (15, = søndag).

Engang i halvtredserne skete der en grim drukneulykke. En flok roere fra den tyske roklub druknede ude i Vadehavet. Ingen ved, hvordan det gik til; men alle i Højer, der havde motorbåd, sejlede ud at lede efter dem. Det var som om alle højringer efter den ulykke igen kunne snakke sammen, uanset om man var dansk eller tysk. Som mange folk kunne blive enige om bagefter: "Det er godt, der er kommet ro i butikken."

2. Medlyd

Teksten giver et udmærket indtryk af de lyd, der i hvert fald i det vestlige Sønderjylland svarer til rigsmålets skrevne r. Når det står foran stavelsens selvlyd, udtales r foran i munden med tungespidsen – som det er tilfældet eller har været det i mange jyske dialekter. Dette fortænger er i teksten ovenfor lydskrevet *r*: *run̄t*(8, = rundt), *kriː* (1, = krig). Når r står efter stavelsens selvlyd, forsvinder det helt hvis selvlyden er kort: *væ* (15, = hver), men da ofte med en farvning af selvlyden, så helheden bliver en slags tvelyd – næsten som i moderne rigsmål, og det har vi i teksten betegnet med svævende r: *fjæʹnæt* (50, = fjernet), *stöʹ* (19, = større). Efter lang selvlyd er r selv blevet en (meget trykssvag og utydelig) selvlyd (som rigsmålets endelse -e), men påvirker ikke i nævneværdig grad den lange selvlyds udtale: *leːə* (68, = lærte), *oːə* (60, = år). Endelig sker der fuldstændigt svind af r i forbindelserne -er og -ere: *hæwə* (1, = Højer) med helt samme slutlyd som *kafə* (12, = kaffe) og *dawlə* (16, = daglig); *tyskəː* (7, = tyskere). – Rigsmålets *ð* modsvares i Højer af de samme lyd, som vi nu har set for r's vedkommende: *iːmoʷːə* (51, = imod), *leː* (72, = lede). Dette forhold kendes allerede fra Læk – ligesom sammenhængen mellem rigsmålets *q* og dialektens *ch*: *fåːsøːch* (51, = forsøge).

3. Stødforhold

En iøjnefaldende modsætning til Læk-dialekten er, at man i Højer – som i hovedparten af Danmark – bruger stød: *byː* (9, = by), *sjætː* (28, = selv). Gamle forlængelser af selvlyd foran *ŋ* kan bevirke, at stødet er flyttet længere frem i stavelsen end på rigsmål: *seːŋ* (19, = sendt), *håːŋ* (66, = hånd). Og i nogle få tilfælde mangler stødet, hvor vi fra rigsmålet

skulle vente det: *i'mo^w·ə* (51, = imod), *sa't* (30, = sal). Til gengæld har dialekten stød i overmål på fortids tillægsmåde: *fol'ən* (44, = faldet), *gin'* (47, = givet), *fån'* (47, = fået), *vun'ən=* (61, = vundet) og brugt som tillægsord: *dan'ət* (34, = dannet); denne nyskabelse kendes også fra andre syd- og sønderjyske dialekter. – Jørn Nielsen har altid selv anvendt stød på denne rigsmålsnære facon, men han husker, at endnu hans forældre-generation efter i, y og u erstattede stødet med en *tj*- eller *k*-lyd: det hed *kritj* i stedet for *kri'* (1, = krig), man sagde *ukə* i stedet for *u'ə* (24, = ud), og en ældre form for *māj'ə* (43, = meget) (dog muligvis fra et nabosogn) var *mytjə* (udviklet af *my'ə*). Dette såkaldte »klusilspring« kendes også (i forskellige former) fra Vestjylland og Vendsyssel.

4. Bøjning

Som allerede teksten fra Læk viste, er det i Syd- og Sønderjylland almindeligt, at udsagnsord der ender på -t savner endelse i datid og fortids tillægsmåde, fordi endelsen er smeltet sammen med t'et, jf. i denne tekst *slut* (28, = sluttede), *vælt* (38, = væltet). Også de fra Læk nævnte rester af -dde bøjning har teksten eksempler på: *haj haj'* (64, = havde haft), *løⁱ* (38, = lå), *søⁱ* (47, = sagde). Men her i Højer-teksten finder vi også eksempler på sådanne endelser, som er forsvundet ved sammensmeltning med gammelt -r eller -n: *'opfu'ə* (56, = opførte), *le'ə* (68, = lærte), *ke'ŋ* (58, = kendt), *ve'ŋ* (69, = vendte). Også disse udviklinger er typisk syd- og sønderjyske. Endelig bruger sønderjysk (ligesom østjysk) flertalsendelsen -er flittigere, end man gør på rigsmål: *fa'mit'ə* (3, = familier), *knæjtər* (54, = knægte).

En gammel påvirkning fra tysk er det vel, at nogle udsagnsord i den sydlige del af Sønderjylland optræder sammensatte i navnemåde og tillægsform, men deler sig i to ord i nutid og datid: *skafət 'an* (10-11, = anskaffede) (svarende til navnemåden *'an₁skaf*), *slut 'a'* (60, = afsluttede). I størstedelen af det danske sprogområde er udsagnsord jo enten sammensatte hele bøjningen igennem (f.eks. anskaffe, anskaffede) eller slet ikke.– Også sønderjyskens tendens til at bruge såkaldte »verbal-substantiver« på -en, hvor rigsmålet anvender navnemåde, er inspireret af tysk: *bāj te 'spi:sən* (16-17, = indbød til at spise), *slut ə 'trəsən 'a'* (60, = afsluttede skænderiet).

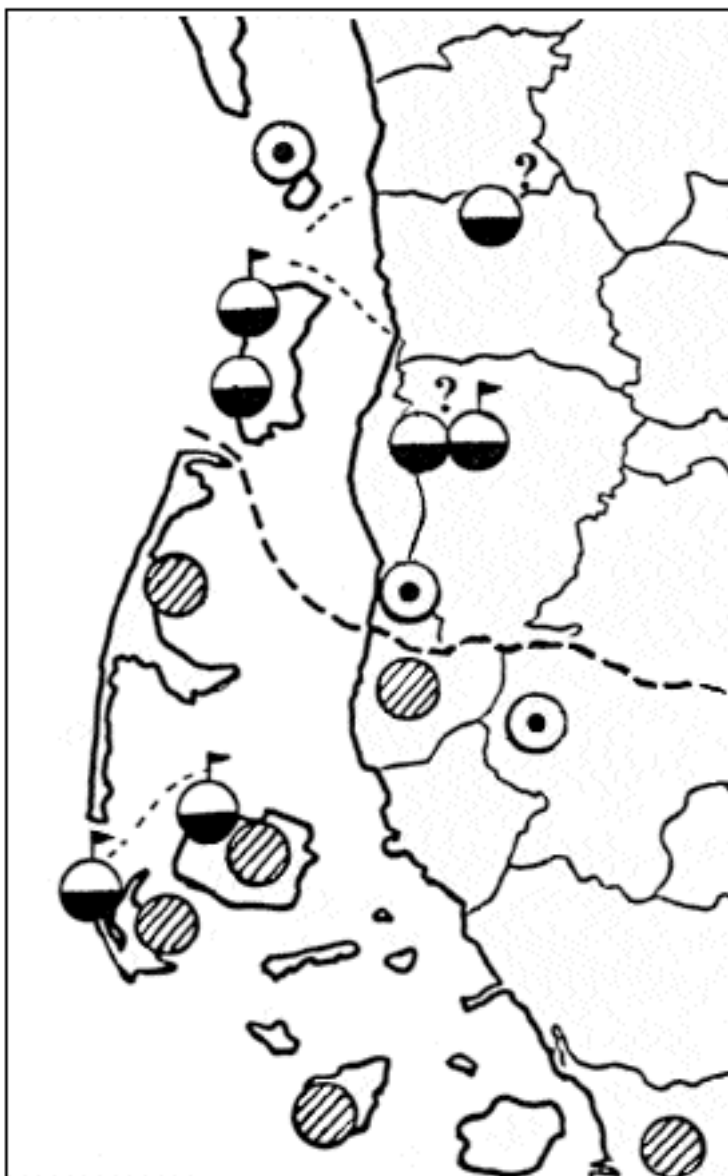
5. Ordforråd

Men ellers er det jo ordforrådet, der klarest afslører det nære naboskab til tysk kultur. En halv snes ord i Højer-teksten virker endnu rent tyske under en tynd fernis af dansk lyd og bøjning: *me^l·st* (2, = fleste) og *jaw·n* (29, = netop) (begge betydningspåvirket fra tysk: *meisten* hhv. *eben*); *ty·* (16, = nyde, men også i bredere forstand: anskaffe, købe) (lånt fra ældre nedertysk *tugen, tügen*); *spo·sə* (17, = morsom) (overtaget næsten lydret fra nedertysk, svarende til højtysk *spaßig*); *ˈspæ^f·₁vit* (22, = vidtåben) (fordanskning af nedertysk *sparr-wiet*); *kra^lvat* (23-24, = opstandelse), *kras* (25, = kæphøj), *ge^lfol* (60, = komme tilpas), *rek* (67, = hegn, stakit), *bu·də* (75, = hytte, bod, butik olgn) (alle rået overtaget fra højtysk). Ordene *fatsət* (53, = pågrebet) og *ˌmotə^lsekə* (59, = rappenskralde) har vi indtil videre ikke kunnet opspore i tyske og nedertyske ordbøger, men deres udtale og opbygning peger klart mod syd. Jørn Nielsen forsikrer, at alle de ovennævnte ord var almindeligt brugt – ligesom ə *ˈbran₁væ^fn* (4, = brandværn) før krigen i daglig tale hed ə *ˈfåjvə* (efter tysk *Feuerwehr*). Som i Læk-teksten finder vi også det gængse sønderjyske udtryk *de^lgaw^l* (23, = der var el. blev), kalkeret efter tysk *es gab*.

Omvendt har dialekten i Højer bevaret en række gamle danske ord, som er gået tabt i rigsmålet. Fælles med de øvrige jyske dialekter bruges *hæ^f·p* (i datid *hæ^fpət*) (61, = smide, egentlig: gennemarbejde, tæve), og *træs* (59, = trættes, skændes); *bja·t* (60, = råbe op, egentlig om dyrs brølen eller tuden) har Højer-dialekten tilfælles med vestjysk (men dér udtalt *bjæ·l*); *ˈvan₁plask* (38, = vandpyt) deler man med østjysk (*pøt* betyder iflg. Jørn Nielsen ‘dam, lille sø’); *la* (42) svarer i hele Midt- og Sydjylland til rigsmålets ‘dengang, da’ (jf. ældre dansk: *ved det lag, da*); endelig har sønderjysk *væ* (61, = bliver) fælles med vendsysselsk (hvor det udtales *wo* el. *wu*); det er jo nutid af det *vorde*, vi alle kender fra Fadervor. – Af gloser, der kun har overlevet i Sønderjylland – hvad de fleste læsere nok vil finde mest interessant – har vi i teksten to. For det første *ø^l·f* (67, = råbe) med datiden *åjt* (41); det stammer fra gammeldansk *øpe*, der allerede omkr. 1400 blev fortrængt af det nedertyske låneord *rope* = råbe); for det andet *vinə* (61, = når), der kommer af gammeldansk *hwænnær* og oprindelig er samme ord som rigsmålets spørgende *hvornår*.

6. Sætningsbygning

Højer-tekstens sætninger er i alt væsentligt opbygget, som vi kender det fra rigsmålet. Den eneste nævneværdige afvigelse gælder brugen af *det* og *der* som lette sætningsindledere (foreløbigt og ubestemt grundled, og hvad vi nu kaldte det i skolen). Rigsmålet og nordjysk bruger i nogle sammenhænge *det* (f.eks. *det var koldt; det blæste koldt*), i andre sammenhænge *der* (f.eks. *der var varmt; der var mange mennesker i stuen*); fordelingen de to ord imellem er ikke krystalklar og nok heller ikke helt ens for alle de omtalte sprog. Men i Syd- og navnlig Sønderjylland dominerer brugen af *det* ganske over brugen af *der*. Det viser sig her i teksten ved, at *de* (eller svagtryksformen *æt*) gentagne gange bruges som foreløbigt grundled svarende til rigsmålets *der* (3, 4, 21 (to steder), 28, 30, 75); og to gange finder vi *de* som henførende stedord (= rigsmålets *der, som*) (24, 30). Ordet *dæ'* el. *də* forekommer slet ikke.

låning

betydninger:

-
 'taghalm'
 (med fane i
 sideformen
lâ:nem og lign.)
-
 'dige, digejord'
 (danske optegn.)
-
 'dige, digejord'
 (tyske optegn.)

Torben Arboe Andersen:

Låning – et frisisk låneord i jysk

Da jeg sidste år arbejdede med artiklen til Ord & Sag om tærsk-betegnelser mv. i de jyske dialekter, stødte jeg på en oplysning fra Rømø om, at man dér ikke brugte almindelige jyske eller danske ord som *taghalm* (= tækkehalm), *rugtag*, *langhalm* som betegnelse for plejltærsket rughalm – men derimod et ord, der i den pågældende optegnelse ved Gunhild Nielsen (Institut for Dansk Dialektforskning) var noteret med lydformerne *lå·neη*, *lå·nəη*, *lå·nəm*, ^ʔ*lå·neη* og ^ʔ*lå·nəm* (de to sidste former med musikalsk accent). Dengang havde jeg ikke tid at søge en forklaring på dette ords oprindelse; men nu vil jeg gerne tage sagen op igen.

Ordet *lå·nəη* betegner »kun det bedste og stiveste af rughalmen, den der blev brugt til (f.eks.) at lægge i sengene«, anføres det i den nævnte optegnelse. Den allerbedste del blev gjort meget fint i stand: den blev »knaget« (dvs. redt, heglet) på en »knagekam« (langhalmskam), derpå bundet i pæne knipper og brugt til tækning. Ud over disse to formål kunne *lå·nəη* anvendes dels ved ølbrygning, nemlig som filtreringslag i bunden af bryggekarret, dels som bånd til halmknipper.

I en anden Rømø-optegnelse ved Anders Bjerrum (ligeledes Institut for Dansk Dialektforskning) anføres ordet med lydformerne *lå·nəm* og ^ʔ*lå·neη*. Ordet betegner også her langhalm; men det oplyses, at denne sjældent bruges som tækkehalm længere, derimod til sandflugtsdæmpning ved tilplantning af havdiger yderst mod vandet. Dette foregår ved, at man stikker stråbundter ned i gravede huller i sandet, så der rager 25-30 cm strå op over overfladen; bundterne sættes med ca. 1/2 meters afstand i rækker for at holde på sandet. Når der er føget så meget sand sammen, at bundterne dækkes, sætter man et nyt hold strå-

bundter ovenpå; sådan fortsættes, indtil sandvolden er så høj, at der kan plantes »helm« (dvs. hjelme) til at holde på sandet.

I trykte kilder foreligger ordet optegnet fra Rømø i formerne: *låning* (Budstikken 1959 s.62), *lonung* (Mågen 1954 s.37), *låmen* (Thade Petersen: Rømø (1979) s.124). De to første af disse former svarer til *-nen*, *-næn* formerne ovenfor, mens den sidstnævnte kan være en omdannelse af en *-nəm* form. Også i disse tre kilder er ordets betydning langhalm, især tækkehalm.

Uden for Rømø er ordet afhjemlet flere steder i det vestsønderjyske sprogområde (se kortet s.56), men ikke i betydningen langhalm, taghalm. Betydningen i de øvrige belæg er først og fremmest: dige, vold, der anlægges ud i (Vade)havet. Dette gælder Højer sogn, jf. en optegnelse ved Peter Saxild ca. 1848:

»*Laaninger* ... kaldes de lange volde, der bygges fra det yderste Fastland i Marskegnene, for at Klæget, som bundfældes ved Ebbe-tiden, desto lettere kan befæste sig derved, og Land vindes. De bliver bedækkede med Græstørv (Sadder) saa tæt og glat, at Floden [= højvandet] ingensteder kan finde en Sprække til at begynde deres Destruction.«

Fra Højer sogn er ordet også afhjemlet i Trap: Danmark, X (1966): ved landegrænsen går en nyanlagt *låning* ud i Vadehavet, oplyses det (s.614). Endvidere optræder ordet som vejnavn under Højer post-distrikt.

Til sikring af låningernes overflade kunne man imidlertid i stedet for græstørv anvende halm eller »stråfletning«, som det ses i beskrivelsen af marskegnene i Ed. Erslev: Den danske Stat (1855-57), s.100f.:

»Paa de Dele af Vadderne, som ligge nærvæd Kysten, opkaster Marskboen smaae Volde, *Laninger*, der i Bunden bestaae af Faschiner, Pæle og Leer, og paa Overfladen beklædes med Straafletning. Paa Grund af den store Fugtighed holde disse Straafletninger kun en kort tid, og maa fornyes 2 Gange om Aaret. Ved disse Laninger brydes Bølgenes Kraft ... [og] den saaledes fremkaldte større Rolighed bevirker en stærkere Tilsligning [dvs. dannelse og fastholdelse af slik, dynd]«.

Fra Mandø nævnes *låningsvejen* flere steder i Mandø-Posten VI (1978ff., f.eks. s.27 og 180) som en bedre sikret afløser for den gamle ebbevej mellem Mandø og fastlandet. Ligesom i Trap-oplysningen fra

Højer er der formentlig tale om en nyere låning, idet det anføres, at vandbygningsvæsenet og jordlovsudvalget i fællesskab byggede »denne låningsvej eller vandskelsdæmning, der rent forsøgsvis skulle give oplysning om vadehavets gøren og laden, om tilsligningsforhold og det modsatte, erosionen« (s.180).

Oplysninger svarende til Saxilds og Erslevs ovf. anføres fra Brarup sogn, syd for den nuværende dansk-tyske grænse, i en optegnelse ved KJ.Lyngby i 1859: »*lā·nəη* = Jord bedækket med Tag (Korntag) uden for Havdiget.« Her siges ikke direkte, at digets overflade tildækkes, men måske betyder »uden for diget« blot: nederste del på havsiden af diget; i så fald afspejler Lyngbys oplysning samme eller lignende praksis som i de foregående oplysninger. At Lyngby omtaler taghalm som materiale, stemmer fint overens med de hos Erslev nævnte »stråfletninger«: hertil vil lang, stiv halm som taghalm være særdeles egnet.

I Brede sogn nord for Tønder findes marknavne som: *Laanum*, *Laanon*, *Lonon* og lign. fra 16-1700-tallet i forbindelser som Laanon Tegt (tægt = del af mark); *Laaning* fra 1912, jf. Danmarks Stednavne, III s.422. Også her kan muligvis være tale om *Laaning* i betydningen 'taghalm'; tilsvarende gælder *Laaning* i Roager sogn syd for Ribe. Disse marknavne er på grund af deres noget usikre tolkning markeret med spørgsmålstegn ved signaturen på kortet.

Med Lyngbys definition af ordet ovf. er formentlig givet nøglen til forklaring af *låning*'s rømske betydning: hvis ordet oprindeligt betød 'dige, vold', kan der være sket en glidning i betydningen til '(dige)jord med taghalm' og videre til 'taghalm' alene.

At 'dige, vold' er den oprindelige betydning, støttes af, at *låning* i frisisk har netop denne betydning. Dette ses af de nordfrisiske ordbøger¹, hvor der nævnes flg. former (her anført i grov lydskrift): *Laaning* (*lā·nəη*) = opkastet, smal dæmning med henblik på landvinding i Vadehavet (Sild); *laning* [med langt a], *laanang* = lille dige på vaderne, bygget for at fremme ophobning af slikmasse, undertiden dækket med

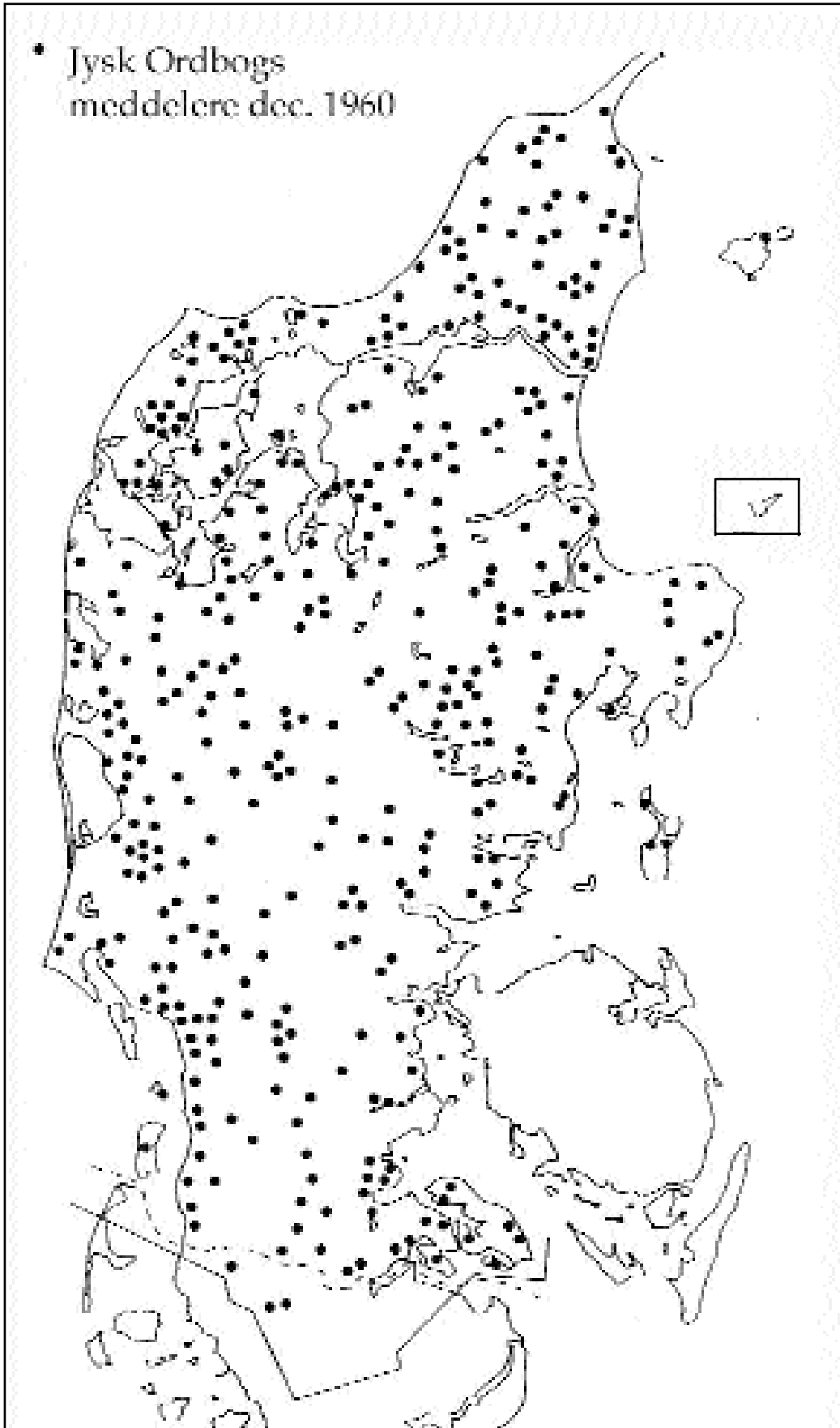
1 De benyttede ordbøger: Boy P. Möller: *Sölring Uurterbok / Wörterbuch der Sylter Mundart* (1915); Chr.Johansen: *Die Nordfriesische Sprache der Föhringer und Amrumer Mundart* (1862); J.Schmidt-Petersen: *Wörterbuch der Nordfriesischen Sprache nach der Mundart von Föhr und Amrum* (1912); P.Jensen: *Wörterbuch der nordfriesischen Sprache der Wiedingharde* (1927).

halmfletværk (Føhr, Amrum); *låning* = (græstørvs)høfde, til fremme af tilslikning (Viding hrd., lige syd for den dansk-tyske grænse). Også i Mensing: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch, III (1931) anføres ordet som frisisk: *Lahnung* (*lâ·nun*) = smal dæmning af jord- og »buskværk«, der fra stranden bygges ud i havet for at fremme tilslikningen (Eiderstedt, Husum og Pellworm). Udbredelsen af ordet i det nordfrisiske område er også indtegnet på kortet.

Lahnung har i højtysk betydningen 'høfde', men i Grimm: Deutsches Wörterbuch, VI (1885) anføres det vedr. det slesvig-holstenske digebyggeri som en sideform til *Lahne*, begge ord med betydningen 'dæmning (af jord), evt. beklædt med grene mv. [Busch] eller halm'. Ordets kerne kan spores videre tilbage til middelalderhollandsk *Lane*, der betyder 'vej', især 'allé' og 'vej mellem kornmarker', men også 'vej på grunde uden for diget'. Det længste, man kan følge sporet tilbage, er til oldfrisisk (former som *lana*, *laen*) og angelsaksisk (formerne *lanu*, *lane*). Dette ord er indgået i oldengelsk og findes i nutidsengelsk som *lane* (*lein*) = smal vej (mv.). Tilsvarende har *Lahn* (*lâ·n*) ifølge Mensing betydningen '(smal) markvej' i det vestlige Slesvig (Eiderstedt og Halligerne).

Tilbage står at nævne, at der til den tidligere nævnte *lâ·nâm*-form fra Rømø findes nordfrisiske paralleller på Føhr og Amrum: *Laanam*, *lonem* [med langt o] = (kæmmet, glat) langhalm, jf. kortet. Om disse former er indlånt til Rømø, eller om der foreligger en parallel lyd- og betydningsudvikling, lader sig næppe afgøre.

Konklusionen synes at være, at *låning* er et frisisk ord for 'dige, vold, evt. beklædt med halm', som er indlånt i vestsønderjysk – og som dernæst på Rømø (også i sideformen *lâ·nâm*) og muligvis enkelte steder på fastlandet har overtaget betydningen 'taghalm, langhalm' i almindelighed, uden mindelser om relationen til 'dige'. Med oplysningen hos Bjerrum ovenfor om, at *låning* (= taghalm) bruges i digesikringen, er for så vidt ringen sluttet: også på Rømø bruges ordet nu (igen) i forbindelse med digebygning.

(Birthe Daugaard Jørgensen)

INTERESSEREDE KAN VEDERLAGSFRIT
REKVIRERE ORD 6 SAG,
SÅ LÆNGE OPLAG HAVES.

HENVENDELSE TIL:
INSTITUT FOR JYSK SPROG-
OG KULTURFORSKNING
NIELS JUELS GADE 84, 8200 ÅRHUS N
TLF. 8942 1913
E-MAIL: jyskl@hum.au.dk